

О. Могилов

ГРУНТОВІ ПОХОВАННЯ СКІФСЬКОГО ЧАСУ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ПРАВОБЕРЕЖЖЯ

Стаття присвячена розгляду ґрунтових могильників скіфського часу Дніпровського Правобережного Лісостепу. Виділяються регіони їх поширення. Розглядається хронологія. Аналізується поховальна обрядовість. Робиться висновок про етнокультурну специфіку таких пам'яток на Київщині і басейні Росі та на порубіжжі зі степовою зоною.

Ключові слова: поховальний обряд, скіфський час, ґрунтовий могильник, Дніпровський Правобережний Лісостеп, тризна, інвентар.

Традиційно поховальна обрядовість населення скіфського часу у Північному Причорномор'ї пов'язується широким колом фахівців і поціновувачів старожитностей із курганными захороненнями, які дали науці низку видатних коштовних знахідок. Однак рядове населення цього часу ховало своїх небіжчиків також і в ґрунтових похованнях, які сьогодні не мають на поверхні ніяких ознак (Скорый 1993, с. 95—97; Попандопуло 2004, с. 67—68; Гречко 2014).

Такі гробниці відомі у різних районах півдня Східної Європи. У Лісостепу — в Подністров'ї та на Поділлі (Ossowski 1891, s. 43—48; Смирнова 1967, с. 229, 230), Лісостеповому Лівобережжі (Супруненко 2016а, с. 260—266), Середньому Подонні (Березуцкий 1993, с. 71—77; Разуваев 2014, с. 103—109; Володин 2018, с. 69—78). У Степу вони досліджені на Нижньому Дніпрі (Попандопуло 2004, с. 67—68; 2011; Остапенко 2007, с. 143—178; Могилов 2018а), в Причорномор'ї (Мелюкова 1975), на Донеччині (Привалова 1993, с. 161—166; Полідович 1998, с. 103—111), в Нижньому Подонні (Прокофьев 2014, с. 28—65; Ильюков 2002) і Північному

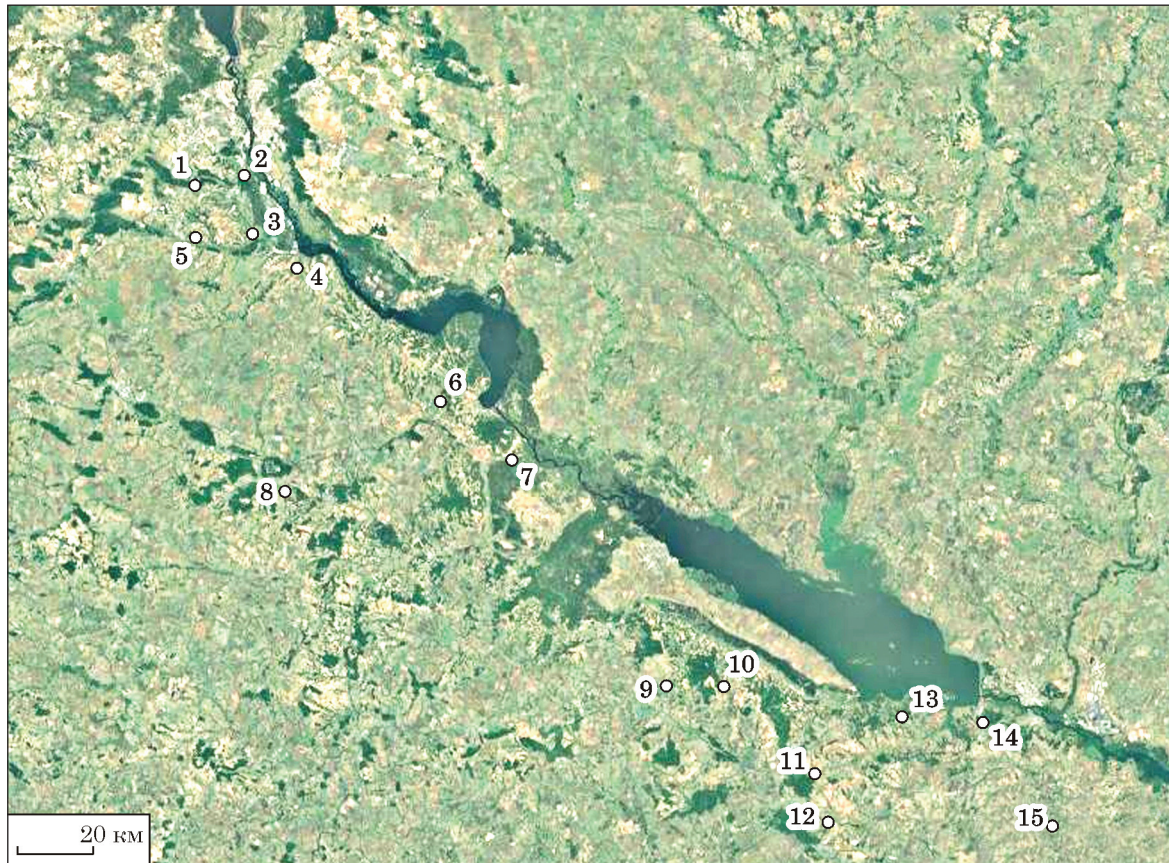
Приазов'ї (Прохорова 1997), Криму (Цвек 1968, с. 199—205; Корпусова 1972, с. 41—46; Гаврилов, Колотухин, Колтухов 2002, с. 94—106), на сході якого виділяються захоронення у кам'яних скринях (Крутликова 1973, с. 162—165; Корпусова, Орлов 1978, с. 65—75; Масленников 1995).

Одним із ареалів поширення ґрунтових поховань у скіфський час є також Дніпровський Правобережний Лісостеп (Скорый 1993, с. 95—97; 2003, с. 131—135). Тут ця традиція сягає своїм корінням ще передскіфської доби. Для тієї пори, в регіоні, як відомо, був характерним біригудалізм. Кремації та інгумації відомі як у курганных, так і ґрунтових захороненнях (Тереножкин 1961, с. 44; Ильинская 1975, 16, 36, 47). Ґрунтові поховання, зокрема, виявлено на Полуденському городищі, біля Кийлова (Тереножкин 1961, с. 44). Підкурғанні комплекси сьогодні відомі більш широко. Частина з них з південних районів лісостепу, що містили представницькі набори озброєння і вузди, відносять сьогодні до пам'яток кіммерійців, які проникали в ареал своїх північних сусідів — лісостепових аборигенів: Ольшана, Квітки, Носачев та ін. (Скорый 1999, с. 80—90; Ковпаненко, Скорый 2003—2004, с. 266—270). Інші кургани, зокрема ті, що містили сліди вогняних ритуалів, очевидно, належали місцевому пізньочорноліському та жаботинському населенню: комплекси 52 неподалік Гуляй Города, 8 і 10 поблизу Оситняжки (Ильинская 1975, с. 16, 36), 236, 238, 275 біля Кагарлика (Ковпаненко 1981, с. 25, 27), біля Таращі (Романюк, Гречко, Могилов 2017, с. 252—257), 97 коло Мотронинського городища (Могилов, Панченко, Руденко 2021) тощо.

За скіфських часів правобережне лісостепове населення продовжує практикувати ґрунто-

© О. МОГИЛОВ, 2025

This is an Open Access article under the CC BY-NC-ND 4.0 license
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Ґрунтові поховання Дніпровського Правобережного Лісостепу: 1 — Пирогове; 2 — Корчувате; 3 — Обухів; 4 — Халеп'я; 5 — Велика Бугаївка; 6 — Грищинці; 7 — Пекарі; 8 — Бушеве; 9 — Жаботин; 10 — Мотронинське городище; 11 — Заломи; 12 — Чорний Ліс; 13 — Калантаєве; 14 — Світловодськ; 15 — Зибкове
 Barrowless burials of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe region: 1 — Pyrohove; 2 — Korchuvate; 3 — Obukhiv; 4 — Halepia; 5 — Velyka Buhaiivka; 6 — Hryshchyntsi; 7 — Pekari; 8 — Busheve; 9 — Zhabotyn; 10 — Motronynske settlement; 11 — Zalomy; 12 — Chornyi Lis; 13 — Kalantaieve; 14 — Svitlovodsk; 15 — Zybko

вий обряд поховання, відомий упродовж усієї цієї епохи. Примітно, що з середньоскіфського періоду, але особливо масово в IV ст. до н. е., на південь регіону проникають кочові скіфи, в яких у ту пору також спостерігається перехід до обрядів безкурганних поховань. Саме з іраномовним населенням пов'язують їх поширення на низці могильників на півдні лісостепу. Особливо яскраво це видно у Світловодську, Калантаєвому. Меншою мірою — в Заломах, де степові традиції, що проявилися, наприклад, у присутності катакомби, тісно сплелися з місцевими, які мають коріння в доскіфських похованнях цього некрополя.

За чисельністю таких комплексів та їх особливостями, в регіоні може виділятися окрема **група** некрополів з ґрунтовими захороненнями (рисунок). А на її півдні, на межі зі степом — **Південна підгрупа**, яка характеризується наявністю багатьох степових рис. Загалом на Правобережжі Середнього Дніпра відомо **15 могильників** або окремих пунктів з безкурганними похованнями (з урахуванням Маслового — 16). Зокрема, на півночі та центрі ареалу: Пирогово, Корчувате, Обухів, Халеп'я, Велика Бугаївка, Грищинці, Пекарі, Бушеве,

Мотронинське городище, Жаботин. У Південній підгрупі — Світловодськ, Заломи, Калантаєве, Чорний Ліс, Зибкове. Саме тут відоме *поєднання курганного і ґрунтового обряду* в одному могильнику. У Чорному Лісі обидва вони широко розповсюджені. А у Світловодську безкурганні комплекси вже повністю домінують. Крім цього, некрополь у Заломах концентрується навколо кургану доби бронзи. Додамо, що ця традиція закладення некрополя біля стародавнього кургану попередньої епохи відома й у Світловодську. Саме в Південній підгрупі найяскравіше проявляються риси *скіфського степового поховального обряду* — тризна, ровики навколо курганів, катакомби та ями зі сходиною, набір інвентаря з мінімальною кількістю місцевої ліпленої кераміки, м'ясна заупокійна їжа тощо.

Найбільш архаїчні ґрунтові поховання ранньоскіфського часу в Правобережній Лісостеповій групі характерні насамперед для Київщини: Обухів; Велика Бугаївка, поховання 89; Халеп'я, могила 1; Пирогів, комплекс 160. У низці випадків інвентар, вірогідно, дає змогу звизити дату до келермеського етапу: Пирогів, поховання 25, 80, 82, 103, 126, 135, 233. На се-

редньоскіфському етапі поховання відомі також і на річках Рось і Тясмин. На півдні лісостепу за матеріалами Світловодського могильника (Могилов 2017) фіксується проникнення степових скіфів. Інвентар і ранньоскіфського, і середньоскіфського періодів відомий у комплексі 2 половини VI ст. до н. е. біля с. Пекарі. Раннім середньоскіфським часом датуються захоронення 21, 39, 51 у Світловодську, 16 біля Грищинців, 1 кургану 12 у Чорному Лісі. Широкі дати, в рамках ранньоскіфського етапу або V ст. до н. е., мають могили 256 біля Пирогова, 7 поблизу Грищинців, 42 у Заломах, в Жаботині. Інвентарний комплекс цього часу представлений насамперед ліпленою керамікою, з такими її характерними лісостеповими формами як горщик, миска, черпак, кубок. Лише зрідка зустрічаються античні посудини. Зброя і вузда рідкісні.

IV ст. до н. е. датуються насамперед могили зі скіфськими степовими рисами на півдні групи. До цього періоду можна віднести більшість поховань у Світловодську, захоронення 14 у Калантаєві, Зибковому, а також окремі комплекси, як от № 82, із Заломів. З ними — поховання 2 і 1 під курганом 34 у Чорному Лісі. На північ, у Пороссі, відомі могили 1 (1956 р.) і 1—3 поблизу Грищинців та інші. Матеріальна культура цих поховань має аналогії вже, навпаки, в степовій зоні і представлена характерними наборами зброї, прикрас. Ліплена кераміка стає рідкісною. А в її асортименті виділяються мініатюрні посудини. Поширення набувають імпортні гончарні вироби.

ПОХОВАЛЬНА ОБРЯДОВІСТЬ ПАМ'ЯТОК

Топографія згаданих некрополів схожа з більшістю безкурганних могильників Північного Причорномор'я. Вони розташовуються переважно *ближче до краю плато* над долиною річки або балкою, нерідко локалізуючись ще й на мисових виступах. Однак пам'ятки в Заломах і Зибковому, розташовані на півдні групи, тяжіють, навпаки, до вододілу.

Загалом у згаданих некрополях досліджено щонайменше **304 поховання**. З них тільки **15 підкурганні** (під 10 насипами). Решта **289 ґрунтові**, які на тлі відомих у регіоні синхронних захоронень у курганных могильниках (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 3, 27)¹, вже перевищують чверть загальної кількості гробниць, що може вважатись доволі

1. З урахуванням також і курганів, досліджених за останніх 40 років (Скорый, Бессонова 1995; Скорый, Хохоровски 2004; 2009; 2018; Скорый, Солтыс, Белан 2001; Воронцов, Сорый 2012; Бессонова, Сиволап 2012а; 2012b; Могилов, Панченко, Руденко 2021; Могилов та ін., 2019; 2022; Куштан, Ластовський 2016; Могилов, Панченко 2022; Могилов 2021b; Назаров, Скорый, Гречко 2017; Назаров, Скорый 2019; Фіалко, Нерода 2019; Скорый, Зимовец, Окатенко 2020 та ін.).

значним числом. Особливо велика питома частка таких комплексів у пізньоскіфський час. Серед небагатьох правобережних насипів у курганно-ґрунтових могильниках рів відзначено лише одного разу. Тризна виявлена в 3 % захоронень. Властива вона переважно комплексам Південної підгрупи. Сліди вогнених заупокійних ритуалів, у вигляді вугілля або слідів вогню, виявлені в 9 похованнях (3,5 %).

Серед типів могил повністю переважають *ями*: 266 комплексів (87,5 %). Серед них домінує прямокутна форма (нерідко із заокругленими кутами, або нерівними стінками, що може надавати гробницям трапецієподібних пропорцій). Загалом розкопано 206 таких усипальниць (97,6 %). Тоді як на частку овальних і бобоподібних ям припадає всього 1,9 % і 0,5 % (4 і 1 комплекс). Інші типи поховальних споруд представлено *катакомбами* — 35 випадків (11,5 %), майже всі з яких досліджено у Світловодську і лише одну в Заломах. А також виявленими у Світловодську *ямами зі сходинкою* (2 випадки, 0,7 %) та *дерев'яною стовповою гробницею* (1 споруда, 0,4 %).

Повністю переважає *широтне орієнтування* могил: 132 комплекси (48,4 %). Не рідкісні й *діагональні* приклади: північний схід — південний захід (66 поховань, 24,2 %), північний захід — південний схід (53 поховання, 19,4 %). *Меридіональний* напрямок значно рідкісніший: 22 поховання (8,1 %), а висока його питома вага спостерігається лише на Росі та Київщині.

Серед поховань повністю переважають *одиначні*: 237 комплексів (80,3 %). *Парних* — 45 (15,3 %), *колективних* — 13 (4,4 %), сконцентрованих насамперед у Світловодську. Зокрема троє покійних відомі 11 разів (3,7 %), чотири і п'ять — по 1 (0,3 %).

Загалом у цих похованнях виявлено щонайменше 376 індивідів. *Дорослі* повністю переважають над *дітьми* та *підлітками*: відповідно 77,8 %, 14,2 %, 8 % або 235, 43, 24 скелети. Кількість *чоловіків* і *жінок* співставна: 69 і 72 (48,9 % і 51,1 %). Цей паритет спостерігається і в південній підгрупі, але на більш північних територіях жінки вже домінують.

Переважає орієнтування покійних головою у бік *західної чверті горизонту*. Зокрема, у сектор від південного заходу до північного заходу покладено 152 небіжчики (74 %). Подібні показники, однак, забезпечуються передусім матеріалами південних поховань, тоді як в основному ареалі переважає покладання в сектор північ—схід. Загалом головою на захід покладено 78 покійних (38,1 %), на північний захід — 40 (19,5 %), на південний захід — 34 (24 %). На схід і північний схід спрямовані по 11 покійних (5,4 %), на південний схід — 5 (2,4 %). Південне орієнтування не характерне для пам'яток регіону: 2 випадки (1 %).

Інгумації повністю переважають: 347 небіжчиків (95,1 %). *Кремації* лише 18 (4,9 %). Ха-

рактарні вони, в першу чергу, для Київщини та Поросся. А в Південній Правобережній підгрупі відомі тільки в Заломах, де в похоронних традиціях, поряд зі скіфською степовою складовою, відчувається й аборигенна лісостепова, що ґрунтується на місцевих передскіфських традиціях. Серед трупопокладень відзначається повне домінування *випростаних на спині* (можливі деякі варіації в розташуванні рук і ніг): 194 скелети (96,5 %). Різних проявів *скорчених* інгумацій — лише 7 (3,5 %).

Заупокійна м'ясна їжа відзначена у 25,3 % поховань групи (77 комплексів). Цей відсоток забезпечується насамперед за рахунок високих показників Південної підгрупи, а там — Світловодський некрополь. Тоді як для північніших територій цей звичай малохарактерний.

Інвентар безкурганних і курганно-ґрунтових могильників Правобережжя не багатий. Спостерігається певна диференціація між могильниками, навіть розташованими в одному районі, що пояснювалося, мабуть, становищем і добробутом конкретної громади. Як приклад, Світловодський некрополь виглядає значно багатшим за розташовану неподалік пам'ятку в Заломах.

Найкраще представлені *прикраси*: 110 могил (36,2 % їхньої кількості). Серед них найпоширеніше намисто і підвіски (77 поховань, 25,3 %), сережки (62 комплекси, 20,4 %), браслети (22 гробниці, 7,2 %). Шпильки, гривни та каблучки не часті: 10, 2, 2 комплекси (3,3, 0,7 і 0,7 %). Цікавий асортимент оздоб, який може слугувати етнокультурним індикатором. Зокрема ранньоскіфські і середньоскіфські прикраси з основного ареалу представлені лісостеповими типами, з яких найбільш показові шпильки та сережки. На півдні регіону у IV ст. до н. е. домінують вже степові набори. Предмети туалету представлені дзеркалами з 8 поховань (2,6 %) і коповушками з 1 поховання (0,3 %) у Світловодську.

Часті також предмети *озброєння*: 106 комплексів (34,9 %). Ця тенденція превалює в численних пам'ятках півдня регіону, тоді як на решті території подібні вироби не часті. Перше місце за кількістю посідають наконечники стріл: 102 могили (33,6 %). Списи і дротики — 17 (5,6 %), мечі — 5 (1,6 %), панцир і пояс — по 1. Одного разу (0,3 %) знайдена і бронзова «вилочка», яка має різне трактування (Болтрик, Фіалко 2000, с. 287—294).

Наступна за чисельністю категорія інвентарю — *керамічний посуд*: 59 комплексів (19,4 % їх числа). Його висока питома частка, навпаки, характерна для пам'яток основного ареалу, тоді як у південній групі їх кількість різко зменшується. Є різниця й у асортименті, у першому випадку домінують лісостепові типи, у другому — степовий набір. Переважають ліплені посудини: 47 гробниць (15,5 %). Найчастіше фіксувались миски (13 комплексів, 4,3 %

поховань), далі — горщики (10, 3,3 %), черпаки (9, 3 %), кубки (2, 0,7 %), чашечка на піддоні (1, 0,4 %). Відомі й мініатюрні посудини, насамперед, мисочки: 5 поховань, що становлять 1,6 % їхнього числа. Таким же числом представлені горщики. На півдні вони дещо відрізняються формою, маючи більш округлий корпус.

Імпортна *антична гончарна кераміка* походить із 18 могил (5,9 % їхньої кількості). Частіше вона виявляється в похованнях півдня, а північніше широко представлена тільки в комплексах Грицинецького могильника. Серед найчастіших знахідок — амфори, виявлені в 10 комплексах (3,3 %), але переважно вони представлені окремими фрагментами, а не всією посудиною. У низці ґрунтових могил покладання фрагментів амфори замість цілої форми було не наслідком пограбування, а характерною осмисленою рисою ритуалу, що встановлюється за непограбованими комплексами. Ймовірно це може пояснюватись бідністю родини небіжчика, яка все ж намагалась якоюсь мірою дотриматись ритуалу. У такій самій кількості поховань представлені столові (переважно чорнолакові) вироби (10 випадків, 3,3 %). Зокрема, кілік і канфар — по 3 могили (1 %), сільничка — 1 комплекс (0,3 %). Одного разу знайдено кільцеподібну посудину (0,3 %). Сіроглиняні вироби були в 3 гробницях (1 %). Серед них виділяються глечики (2 комплекси, 0,7 %) і одна мисочка (0,3 %). Дерев'яні підноси, від яких зберігаються дерев'яні скоби, характерні для південних пам'яток. Вони знайдені в 9 похованнях (3 %). Ці вироби мають степове коріння (на них часто калася м'ясо), і вони можуть маркувати просування скіфів у лісостеп.

Предмети вузди дуже нечисленні (3 могили, 1 %). Цікаво, що ворворки і бляшки в основній своїй кількості (Могилов 2023, с. 51) частіше трапляються в Південній підгрупі, а з ними і пряжки (Могилов 2016а, с. 51), що схоже були деталями костюма, а не входили в кінський убір. Загалом *ворворки* виявлені у 18 похованнях (5,9 %), *бляшки* — 7 (2,3 %), *пряжки* — 2 (0,7 %), *вудила* — 1 (0,3 %).

Серед знарядь праці переважають ножі: 81 могила (26,6 %). Трапляються прясла (25, 8,2 %), шила та голки (7, 2,3 %), терочник і брусок (по 1, 0,3 %).

ХАРАКТЕРИСТИКА НЕКРОПОЛІВ

Пирогівський могильник на південній околиці Києва. Розташований на мисі, в басейні річки Віта (правої притоки Дніпра). Дослідження 1966—1972 і 1989—1991 рр. під керівництвом О. О. Петровської, А. І. Кубишева, Л. Є. Скиби. За різними оцінками (Скорый 2003, с. 131, 132), до скіфського періоду можна зарахувати до 23 поховань. Пізніше на цьому місці існував могильник зарубинецької культури, до якого і відносять більшість розкопаних

тут поховань (Кубышев, Максимов 1969, с. 25, 35—38; Петровська 1970, с. 138—144; Кубышев, Скиба, Скорий 1995, с. 100—110).

До ранньоскіфського часу належать 7 поховань. У низці випадків їхня дата може бути уточнена, за знахідками грушоподібних черпаків, що мають аналогії в келермеських старожитностях. У похованні 256 знайдено горщик, орнаментований вдавленнями по вінчику, а також шпильку з великою цвяхоподібною голівкою, що може вказувати на середньоскіфський етап.

Покійні лежали, мабуть, у простих неглибоких ямах (до 1,1 м, у середньому — 0,45 м), контури яких погано читалися. Відзначено овальну (тричі) і прямокутну їхні форми. Для кремацій, що, природно, використовували дещо менші, але близькі за глибиною ями розмірами 0,47—0,95 м (але одного разу — 1,7 м) × 0,35—0,9 × 0,17—0,66 м. При інгумаціях їхні розміри більші: 1,8—2,7 × 0,95—1,3 × 0,3—1,1 м (у середньому — 2,36 × 1,08 × 0,43 м). Могили орієнтовані за лінією північ — південь або північний захід — південний схід (по 2 рази, 40 %). Одного разу (20 %) — захід—схід. За розташуванням скелетів, з огляду на їхнє положення вздовж вісі могили, може бути отримана більш представницька картина. Меридіонально могли бути викопані 8 могил (47,1 %). Широтно і з північного заходу на південний схід — по 4 (23,5 %). З північного сходу на південний захід — 1 (5,9 %).

Переважають витягнуті на спині труположення — 16 (72,7 %), трупоспалень — 6 (23,3 %). З них 2 (9,1 %) — в урні, але в одному з цих випадків вона поєднувалася з окремим положенням спалених кісток. Поховання одиночні (зафіксовано щонайменше 17 випадків — 94,4 %). І тільки в могилі 256 положення праху і окремо, і в урну, не виключає кремацію 2 покійних. Домінує орієнтація покійних у північний сектор: 11 скелетів (73,3 %). Зокрема, на північ — 8 (53,3 %), на північний захід — 2 (13,3 %), на північний схід — 1 (6,7 %). На захід головою покладено 3 скелети (20 %), на схід — 1 (6,7 %). Судячи з антропологічних даних та інвентарю, жінки сильно переважають над чоловіками: 6 (75 %) проти 2 (25 %), а дорослі — над підлітками і дітьми (9, 4 і 2 індивіди, 60, 26,7 і 13,3 %).

Інвентар представлений насамперед ліпленим посудом (від 1 до 3 у комплексі): 13 могил (56,5 %). Зокрема горщики знайдені в 6 гробницях (26,1 %), миски — 9 (39,1 %), черпаки — 6 (26,1 %), кубок — 1 (4,4 %). Прикраси були в 6 комплексах (26,1 %). Шпильки і намисто — в 4 (17,4 %), браслет — 1 (4,4 %). Зі знарядь праці одного разу (4,4 %) був знайдений терочник.

Корчуватський могильник на південній околиці м. Київ північніше с. Корчувате, на території, використаній згодом для некрополя зарубинецької культури (Самойловський 1947;

1952; 1959; Бітковська 2019). Пам'ятка розташована на краю високого правого берега Дніпра. З 1937 р. могильник руйнувався кар'єром цегельного заводу, під час охоронних робіт тут виявлено цілу низку посудин, імовірно зі зруйнованих комплексів. У 1940—1941 рр. розкопки тут проводив І. М. Самойловський, який присвятив згодом цій пам'ятці свою кандидатську дисертацію, захищену в 1946 р. (Козюба 2012, с. 126).

На пам'ятці серед кремацій на стороні, звичайних для зарубинецької культури, а також поховань черепів, які також зустрічаються в цих старожитностях, виявлено 7 витягнутих на спині інгумацій, орієнтованих на захід. Усі вони знаходилися в західному секторі могильника. Ями глибші, ніж у кремаційних похованнях. Вельми показово, що одне з них було перекрито зарубинецьким трупоспаленням (комплекси 76 і 77). Нестандартність цих комплексів відзначив уже І. М. Самойловський, який ставив питання, чи не належать вони до більш раннього часу, і робив припущення щодо їхнього чужоплемінного походження (Самойловський 1959, с. 68). Про таку можливість писала С. П. Пачкова (Пачкова 2006, с. 55). Важливим доказом належності могил 80 і 87 до числа зарубинецьких могли б служити фібули, але ці вироби, на жаль, не вціліли. На відміну від більшості подібних бронзових виробів, вони залізні. Уже на момент розкопок ці фібули були погано збережені, сильно пошкоджені корозією. На жаль, до нашого часу не дійшли ні вони самі, ні їхні малюнки.

Зазначимо, що витягнуте на спині положення кістяків із західним орієнтуванням характерне для поховань скіфського часу Дніпровського Правобережного Лісостепу (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989, с. 34). Доказом належності поховання 86 біля Корчуватого до ранньоскіфського періоду слугує сережка з грибоподібною шапочкою (Самойловський 1959, с. 81, табл. VIII: 269), яка має аналогії в багатьох комплексах того часу (Петренко 1978, табл. 16: 1—13; 17: 1—11; Ильинская 1975, табл. XII: 11, 12; Гуцал та ін. 2004, рис. 2: 2; 2012, рис. 2: 25). Питання культурної атрибуції інших безінвентарних поховань-інгумацій (58, 77, 81, 103) залишаються не цілком ясними. Про те, що на пам'ятці були й інші поховання скіфського часу, свідчить характерний милоградський круглодонний горщик із перлинним орнаментом із кремаційного поховання 93 (?). А можливо й культова двогорла кубкоподібна посудина (Самойловський 1959, с. 81, рис. 4, табл. 1: 21), яка, ймовірно, походить зі зруйнованого поховання. Для зарубинецького керамічного комплексу така форма не типова (Бітковська 2019, с. 173—174). Проте трапляється вона серед посудин початку раннього залізного віку на півдні Східної Європи (Sulimirski 1931, tab. XXI: 27; Могилов 2021a, рис. 139: II).

Обухів, районний центр Київської обл. У 1975 р. на плато правого корінного берега річок Стугни і Кобрини відкрито ранньоскіфське скорчене поховання в прямокутній ямі глибиною 0,7 і розмірами $1,5 \times 1$ м, орієнтованій з південного сходу на північний захід. Покійний лежав головою на південний схід і супроводжувався кубком, за яким і датується комплекс (Гороховський 1979, с. 105—106).

Халеп'я, село Обухівського р-ну Київської обл. На краю мису високої тераси правого берега Дніпра в 2007 р. Постугнянською експедицією ОАСУ під керівництвом М. В. Квітницького зафіксовано поховання (№ 1) ранньоскіфського часу. На глибині 0,65—0,75 м виявлено залишки трупоспалення на стороні. Поховання, ймовірно, було здійснене в простій ямі й супроводжувалося банкоподібним горщиком із валиком з заціпами та наколами під вінчиком (Квітницький, Лисенко 2009, с. 156, рис. 2; Лисенко 2010а, с. 199; 2010b, с. 110, 111, мал. 6: 2).

Велика Бугаївка, село Обухівського (колишнього — Васильківського) р-ну Київської обл. Правобережжя середньої течії басейну р. Стугна (правої притоки Дніпра). Розкопки експедиції під керівництвом О. В. Петраускаса і Р. Г. Шишкіна у 2000 р. На території могильника черняхівської культури (Петраускас, Шишкін 2013), розташованому над схилом балки, було виявлено поховання-кремацію 89 ранньоскіфського часу. Воно супроводжувалося ранньоскіфськими банкоподібним горщиком із валиком з заціпами під вінцем, а також мискою з наколами зсередини, що утворювали ззовні «перлини» (Бабенко, Лисенко 2001, с. 71—72, рис. 3; Лисенко 2010b, с. 106, 107, рис. 16). За метр від поховання виявлено фрагментовану ранньоскіфську шпильку, однак упевнено пов'язувати її з похованням не можна (Бабенко, Лисенко 2002, с. 87, рис. 1: 10). На думку С. Д. Лисенка, ще 3 безінвентарні поховання цього некрополя можуть належати до раннього залізного віку (фактично до періоду пізньої бронзи — скіфської архайки). Це одиначні поховання 78, 79, 81, в яких скелети лежали прямо, головою на схід (двічі) або захід. Визначено 1 дорослого та 1 дитину (Лисенко 2013, с. 398—399).

Пекарі, село Черкаського (колишнього Канівського) р-ну Черкаської обл., на правому березі Дніпра, вище за течією від впадіння р. Рось. Поховання виявив 2012 р. співробітник Інституту археології НАН України А. В. Борисов на місці, обмеженому з двох боків ярами. У прямокутній ямі, орієнтованій, з деяким відхиленням, меридіонально, зафіксовано біритуальне поховання. Інгумація перехідна від прямих, до скорчених. Скелет жінки 20—25 років лежав на спині, з деяким поворотом на бік і підігнутими колінами. У районі черепа були перепалені кістки від кремації. Покійних супроводжували

бронзові сережки і наконечник стріли, залізна шпилька, скляне намисто. Комплекс датовано другою половиною VI ст. до н. е. (Гречко 2013).

Бушеве, село Білоцерківського (колишнього Рокитнянського) р-ну Київської обл., на правому березі р. Рось, у її середній течії. Поховання, мабуть, здійснене в орієнтованій широтно (з відхиленням) ямі, довжиною до 2,1 м і глибиною до 0,8 м. Трупоположення жінки (?) супроводжувала заупокійна їжа (птаха), а також миска, ніж, прясло (Скорий 2003, с. 135).

Грищинці, село Черкаського (колишнього Канівського) р-ну Черкаської обл. Ґрунтовий могильник розташовувався на плато на північ від села, біля глибокого яру. Його відкрив місцевий житель у 1952 р., а в 1958 і 1960 рр. досліджувала В. Г. Петренко (Петренко 1962, с. 143—151). Некрополь може пов'язуватися з розташованим поруч поселенням (Петренко 1961, с. 84).

Загалом на пам'ятці розкопано 19 могил, які являли собою ями. Глибиною вони не вирізнялися: до 1,05 м, у середньому — 0,74 м. Але ті, що збереглися, характеризує значна, як для ґрунтового некрополя, площа — довжина 3 м і ширина 1,9—2,5 м. Вдалося зафіксувати широтну (з північного заходу на південний схід) орієнтацію могил. Якщо брати до уваги і напрямки скелетів, то широтне орієнтування мало б переважати, складаючи майже половину.

Домінують інгумації — 15 (79 %), кремації лише 4 (21 %). Переважає випростане положення скелета: 8 випадків (80 %), проти 2 напівскорчених (20 %). Покійні в більшості випадків орієнтовані в сектор північ — схід: 8 випадків (80 %). Зокрема, на схід — 4 (40 %), на північ і північний схід — по 2 (по 20 %). На північний захід і південний схід — тільки по 1 разу (10 %). Одиначних комплексів розкопано 18 (95 %), груповий — 1 (5 %): три різноспрямовані скелети. Жінки переважають над чоловіками: 6 (75 %) проти 2 (25 %), а дорослі над дітьми: 11 і 4 індивіди (73,3 % і 26,7 %). Тризна для пам'ятки малохарактерна. Лише за 6,5 м від поховання 7 розчищено кістки коня, фрагменти амфор і ліпних посудин. Однак, достовірно встановити, складають вони інвентар зруйнованого поховання, тризну або вміст господарчої ями сусіднього поселення не вдалося.

Серед інвентарю переважає посуд: 12 могил (63 %). У тому числі ліплений — у 9 (47 %). Частіше зустрічаються черпаки, мініатюрні горщики (3 могили, 15,8 %). Миски виявлені у 2 комплексах (10,5 %); горщик — у 1 (5,3 %). Антична кераміка зафіксована в 7 гробницях (36,8 %). Це, насамперед, амфори (частіше їх фрагменти) — 5 поховань (26,3 %). А також сіроглиняні мисочка і глечик, кільцеподібна посудина (по 1 похованню, 5,3 %). Такий відсоток могил з античними виробами може вважатися дуже високим для безкурбанних могильників. У Лісостепу подібна концентрація імпортованих

посудин невідома. Та й у Степу велику частку (61,7 %) показує лише Миколаївський могильник. Однак він знаходиться в зоні контактів з античними пам'ятками. Не можна не відзначити й високий відсоток східного орієнтування, звичайного, між іншим, для давньогрецьких пам'яток Причорномор'я. Зазначені фактори свідчать про тісні торговельні зв'язки Грицинецької громади з грецькими колоніями півночі Понта Евксинського. Не виключено, що цей пункт у Пороссі був одним із місць доставки грецьких товарів у регіон, де могла відбуватися реалізація виробів.

Прикраси були в 6 могилах (31 %), зокрема намисто — в 4 (21 %), шпильки — 2 (10 %). Зброя виявлена у 2 комплексах (10 %). По рази (5 %): меч, спис, стріли, пояс, панцир. Ймовірно, одного разу було відзначено і положення вузди: бляха, ворворки. Ніж був у 4 гробницях (21 %).

Некрополь функціонував у середньоскіфський і пізньоскіфський періоди. До раннього середньоскіфського часу належить поховання із самоською кільцеподібною посудиною, що має аналогії в третій третині VI — першій чверті V ст. до н. е. (Скуднова 1988, с. 67, 68, 76, 77, 81—84, 95—97, 99—101, 104, 105, 108—109, 134, 137, 138, 142, 143, 144—146). Можливо, близьким часом датується і поховання 7, де знайдено зооморфну бляху у вигляді голови грифона, що має аналогії в Золотому кургані, в якому був набір із переважно базисних наконечників стріл (Колтухов 1999, рис. 5). Ворворки відносяться до середньоскіфського часу (Могилов 2008, с. 75). Сіроглиняний гончарний глечик також віднесено до V ст. до н. е. (Петренко 1962, с. 145). Дисонув з ним, однак, тригранний наконечник стріли IV ст. до н. е. із зазначеного грицинецького поховання. В. Г. Петренко припускає, що він не пов'язаний з комплексом і потрапив сюди під час пограбування. До IV ст. до н. е. можуть бути зараховані комплекси 1 (1956 р.) — за античною амфорою — та № 1—3, де була ручка амфори цього часу. Решта поховань датуються широко: V—IV ст. до н. е., або в контексті загальної хронології могильника.

Мотронинське городище, с. Мельники Черкаського (колишнього Чигиринського) р-ну Черкаської обл. Поховання дитини зафіксовано під час робіт експедиції під керівництвом автора у 2018 р. Захоронення, стратиграфічно співвіднесене з пізнім періодом побутування пам'ятки, було винесене за межі житлової зони центральної цитаделі та впусcene у внутрішню підосхву її валу, прорізавши глиняний викид із рову. Дитина (можливо хлопчик) 2—5 років, без ознак насильницької смерті, була похована в овальній ямі, витягнутій з північного сходу на південний захід. Її довжина — 0,85 м, ширина — 0,46 м, глибина — 0,6 м. Перед похованням у ямі було запалено багаття, внаслідок чого утворилася пропалена пляма 35 × 44 см.

Вогонь згас до розташування в могилі тіла, кістки якого не носять слідів його дії.

Скелет лежав головою на північний схід у вільній, власне, «неправильно—скорченій» позі. Ноги підігнуті, але руки відкинуті вбік. Верхня частина піднята, голова впала на груди. Поховання безінвентарне, у заповнення потрапили лише окремі фрагменти з поселенського культурного шару. З огляду на те, що воно здійснене після спорудження внутрішнього валу, датувати його можна V—IV ст. до н. е., з огляду на час нашарувань пам'ятки, скоріше V ст. до н. е. (Могилов та ін. 2019, с. 243).

Жаботин, село Черкаського (колишнього Кам'янського) р-ну Черкаської обл. Поховання відкрите на відомому епонімному Жаботинському поселенні на Тарасовій Горі. В 1957 р. під час роботи Жаботинського загону Середньодніпровської експедиції на чолі з О. Ф. Покровською, тут було виявлено рештки людського скелета, залізнi петельчасті вудила та меч із волотоподібним навершям (Покровская 1957, с. 2). Вудила мають широкий період побутування від середини VII ст. до н. е. до кінця скіфської епохи (Могилов 2008, с. 19—22). Меч належить до виробів V ст. до н. е. У контурах його волот проглядається образ стилізованих пташиних пальців. Якщо це так, то його можна зіставити з деякими мечами (інколи з накладками з дорогоцінних металів) з курганів 3 в уроч. Стайкін Верх, 2 (1883—1885 pp.) поблизу Аксютинців, біля Спасо-Преображенського монастиря поблизу Лубен у Посуллі (Ильинская 1968, табл. VII: 18; XV: 1; XLVII: 12). У першому й останньому випадках комплекс датуються наборами трилопатевої стріли із виступаючою втулкою середини — другої половини V ст. до н. е. У другому — атичним кіліком кінця першої — другої чвертей V ст. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970a, p. 268; 1970b, N 469, 472). У кургані 4 в Оснягах біля Більська (Шрамко 1987, рис. 71: 14) меч із золотою обкладкою супроводжували трилопатеві наконечники (часто з тригранними вістрями), що свідчить, імовірно, про час ближче до четвертої чверті — кінця V ст. до н. е. Меч із дорогоцінною накладкою із Солохи А. П. Манцевич датувала кінцем V ст. до н. е. А впускну гробницю цього кургану сьогодні датують першою чвертю IV ст. до н. е. (Алексеев 2003, с. 261) або 390—380 pp. до н. е. (Монахов 1999, с. 243). Час аналогій, таким чином, охоплює кінець першої чверті V — перші десятиліття IV ст. до н. е. Але залізнi предмети датуються в межах V ст. до н. е. Мабуть, і жаботинський меч слід відносити до другої—четвертої чвертей V ст. до н. е. Таким чином, поховання на Тарасовій горі було здійснено вже тоді, коли життя на більшості його житлових комплексів передскіфського і ранньоскіфського часу вже згасло. Проте пам'ятка все ще залишалась заселеною (Ляшко 2018, с. 237; 2022, с. 115—117).

Калантаїв, село, що стояло колись на правобережжі нижньої течії р. Тясмин (правої притоки Дніпра). Раніше це був Новогеоргіївський р-н Черкаської обл. Поховання скіфського часу досліджене на території чорноліського Калантаївського городища, серед масиву поховань сарматського могильника, відкритого в 1956 і дослідженого 1957 р. Калантаївським загonom (у складі О. Ф. Покровської, Г. Т. Ковпаненко, О. Д. Ганіної) Кременчуцької первісно-скіфської експедиції (під загальним керівництвом О. І. Тереножкіна) (Покровська, Ковпаненко 1961, с. 129—135).

Поховання розташовувалося на місці, прорізавши внутрішню підоснову валу городища. Широтно орієнтована яма бобоподібної форми мала розміри $2,4 \times 0,8$ м. Примітна його глибина: 2,8 м. Покійний воїн був випростаний на спині, з підігнутими колінами, головою на захід — південний захід. Біля голови лежала коров'яча вирізка з ножом, а лівого стегна — сагайдак із 77 наконечниками стріл. Виходячи з їхніх типів комплекс датується IV ст. до н. е.

Світловодськ, колишній районний центр Кіровоградської обл., сьогодні включений до Олександрійського району. Топографічно пам'ятка знаходилася на великому мисі, сформованому входженням до долини Дніпра великої балки р. Цибульник. Некрополь знаходиться посередині мису. Тут експедиція кіровоградських Краєзнавчого музею та Педагогічного інституту під керівництвом Н. М. Бокій, а пізніше — І. А. Козир, у 1975—1990 рр. дослідила один із найбільших у Північному Причорномор'ї ґрунтово-курганний некрополь скіфського часу (Бокій 1980; Козир 1989; 2014; Могилов 2023). Розкопано 161 поховання скіфського часу. Зокрема 154 ґрунтових і 7 підкурганних під 5 насипами, які містили поховання щонайменше 220 індивідів.

Серед типів могил слід виокремити, насамперед, велику кількість ґрунтових ям, переважно прямокутної форми: 124 об'єкти (77 %). Катакомб — 34 (21,1 %), ям зі сходами — 2 (1,2 %), стовпова гробниця — 1 (0,6 %). Протягом усього часу переважаючими на некрополі були витягнуті на спині інгумації з західним орієнтуванням.

Три найраніших поховання зараховано до раннього середньоскіфського часу (Могилов 2017), решта — до IV ст. до н. е. (Могилов 2018b, с. 191—192; 2023).

Усі поховання середньоскіфського часу є ґрунтовими. Вони здійснені в прямокутних, невеликих за мірками некрополя, ямах. Орієнтування могил — широтне (захід—схід). В одному випадку зафіксовано залишки дерев'яного перекриття. Усі поховання одиночні, судячи зі збережених кісток — витягнуті на спині, а за інвентарем — чоловічі. Орієнтування кістяків — західне. Інвентар не численний. У всіх випадках були наконечники стріл, двічі знай-

дено ворворки, один раз — ніж. Таким чином, у всіх випадках можемо говорити тільки про поховання рядових чоловіків-воїнів, що є типовим для початкового етапу освоєння місцевості прийдешнім населенням (Черненко и др. 1989, с. 118—119; Ольховський 1991, с. 57).

До IV ст. до н. е. належить абсолютна більшість поховань Світловодського могильника (158), включно з усіма 7 підкурганними комплексами. П'ять насипів, де їх виявлено, мали висоту — до 1,5 м, діаметр — 16—30 м. Раз зафіксовано навколо курганний рів. У тому столітті у Світловодську переважало широтне орієнтування поховальних споруд — 90 могил (57 %). З північного сходу на південний захід спрямовані 34 комплекси (21,5 %), з південного сходу на північний захід — 22 (13,9 %), з півночі на південь — 12 (7,6 %).

Для цього часу відомі 4 типи могил. Найчастіше ями (121 комплекс або 76,6 %), у тому числі ґрунтові — 116 та підкурганні — 5. Катакомб — 34 (21,5 %), ям зі сходиною — 2 (1,3 %), стовпова гробниця — 1 (0,6 %).

Тризна пов'язана з 4,3 % світловодських могил IV ст. до н. е. В курганах, де вона наявна в рові та насипі, цей відсоток помітно більший — 28,5 %. У той час, як у ґрунтовому некрополі тільки 3,3 %. У одному захороненні зафіксована стела — плита, вкопана у дно вхідної ями катакомби. В 4 похованнях (2,5 %) розчищені сліди культу вогню.

Череп тварини (барана чи цапа), покладений замість голови покійного в могилі 145, що за скіфських часів є дуже рідкісним явищем. Небіжчик, крім цього був ритуально «знерухомлений». У нього відсутні окремі кістки рук і ніг (Козир 2014, с. 61, 62). У цьому можна вбачати застосування обряду «знешкодження» небезпечного небіжчика. Можливо таким же було й поміщення рук декількох небіжчиків під їх тіло.

Домінують індивідуальні поховання — 112 (71,3 %), парних — 33 (21 %), колективних — 12 (7,6 %). Зокрема, 3 скелети — 10 разів (6,4 %), чотири і п'ять покійних — по одному разу (0,6 %). Загалом у IV ст. до н. е. у Світловодську було поховано щонайменше 217 осіб. Жінок і чоловіків порівну, по 55 індивідів. Відзначається повне переважання дорослих (134 індивіди, 79,8 %) над дітьми (34 тіла, 20,2 %) та підлітками (14 покійних, 7,7 %).

Для IV ст. до н. е. у Світловодську характерне домінування західного орієнтування покійних. Так покладено 54 скелети (46,5 %). Ще 20 (17,2 %) розташовані головою на південний захід, 19 (16,4 %) — північний захід, 11 (9,5 %) — північ. Інші варіації рідкісні. На північний схід — 5 (4,3 %), схід — 4 (3,4 %), південний схід — 2 (1,7 %), південь — 1 (0,9 %).

Переважає випростане положення кістяків на спині по центру могили. Їх діагональне розташування зафіксовано лише у 2 по-

хованнях. Заупокійна м'ясна їжа виявлена в 70 могилах IV ст. до н. е., що становить 44,3 %. Характерним є значне переважання м'яса корови (73,7 %), помітно менша кількість вівиці (22,8 %), і, як виняток, коня (4,1 %). М'ясо ставили і з чоловіками (22 індивіди), і з жінками (20 небіжчиць).

Комплекс інвентарю Світловодська багатший за більшість некрополів з безкурганними похованнями. Асортимент і кількість покладених предметів зумовлювалися соціально-майновим статусом похованого. Для чоловічих поховань типовими є зброя, для жіночих — прикраси, дзеркала, прясла. Керамічні посудини ставилися представникам обох статей. Відомі й винятки, коли деякі чоловіки супроводжувалися кількома намистинами або сережкою, а жінки, навпаки — зброєю, доповнюючи добірку гробниць озброєних скіфських жінок, відомих у Північному Причорномор'ї (Фіалко 1991; 2023).

Зброя (Могилов 2019а) знайдена в 75 гробницях в IV ст. до н. е. (46,6 %). Зокрема, наконечники стріл зафіксовано в 73 похованнях (понад 45 %), списи і дротики — 13 (8 %), мечі та кинджали — 3.

Прикраси знайдені в 61 похованні (37,9 % їх загального числа). Намисто та підвіски — у 48 (майже 30 %), сережки (Могилов 2020, с. 375—376) — 34 (21 %), браслети — 15 (13 %). Персні відомі лише з одного комплексу. Із предметів туалету знайдені дзеркала, які були у 8 могилах (5 %) (Могилов 2019b, с. 375—376). З одного поховання відомі коповушки.

Детальми костюма у Світловодську, вочевидь, були ворворки, пряжки і бляшки: доволі універсальні деталі, які трапляються іноді і в складі вузди (Могилов 2008; 2016а). Ворворки знаходимо в 16 комплексах (майже 10 %), бляшки — 4 (2,5 %), пряжки — 2 (1,3 %). Знаряддя праці представлені ножами із 62 поховань (понад 38 %) і шилами та голками із 7 могил (4 %). Із прядінням пов'язане покладання веретен і їх деталей. До нас дійшли прясла з 21 поховання (13 %), а по одному разу — дерев'яний тлін від веретена та його складові — кістяні кружечки.

Посуд на некрополі порівняно нечисленний. Він відомий із 25 комплексів (15,5 %). Керамічні посудини, асортимент яких характерний для степових комплексів, знайдені у 18 похованнях (понад 11 %). У тому числі ліплений посуд походить із 11 могил (6,8 %). А більша його частина представлена мініатюрними формами. Нечисленні повнорозмірні посудини належать до горщиків. Антична гончарна кераміка знайдена у 8 комплексах (5 %). Це фрагменти амфор, канфари, кілік, сільничка, глечик. Від дерев'яних підносів або блюд збереглися прямокутні залізні скоби для кріплення, відомі з 9 комплексів (5,6 %). Інші знахідки поодинокі.

Антропологічна серія матеріалів зі Світловодська (разом із бориспільською добіркою, що теж має степові риси) вирізняється на тлі ін-

ших лісостепових могильників (Ефимова 2000, с. 39). Вона має спільні ознаки з матеріалами зі степових Михайлівського та Миколаївського некрополів з безкурганними похованнями (Круц 1997, рис. 1; 2). Особливо добре це фіксується за чоловічою серією (Круц, Рудич 2021, с. 278—281). Ціла низка ознак поховального обряду також має степові паралелі: навколокурганний рів, тризна, катакомби, ями зі сходиною, відсоток орієнтування тіл та їхнього положення, розповсюдження та асортимент заупокійної м'ясної їжі, інвентарний комплекс тощо. Зрідка можна бачити й лісостепові споруди, як от стовпова гробниця. Це все дало підстави припустити, що основу Світловодської общини могли складати етнічні іраномовні скіфи, які просунулись зі степової зони на південь Правобережного Лісостепу. Водночас не відкидається і наявність у цій громаді окремих лісостепових аборигенів (Могилов 2023, с. 51).

Заломи, село Кропивницького (колишнього Знаменського) р-ну Кіровоградської обл. Могильник виявлено у верхньому межиріччі Ірклеї та Цибульника, що належать до басейнів рік Тясмина і Дніпра. Некрополь займав верх і схили пагорба і був облаштований у місцевості, де вже височів курган епохи бронзи. Пам'ятку досліджувала в 1986—1989 рр. експедиція під керівництвом Н. М. Бокій. Сьогодні узагальненням матеріалів могильника займається К. І. Панченко. Під час робіт розкопано 98 ґрунтових поховань доскіфського і скіфського часу. До скіфського періоду можуть належати 80 комплексів. Поховальні споруди представлені прямокутними ямами глибиною 0,4—1,8 м. Відомо й одна катакомба. Іноді помітне дерев'яне перекриття могил, або підстилка з кори в них. Домінує обряд трупопокладень. У поодиноких випадках відзначені трупоспалення в ямах, що продовжують місцеві передскіфські традиції. Більшість комплексів індивідуальні, але 10 — парні. Покійні лежать зазвичай витягнуто на спині, головою на захід. Дуже рідкісна м'ясна заупокійна їжа (бик, баран). Нечисленні знахідки озброєння представлені наконечниками стріл, списів. З прикрас відомі намистини, шпильки, підвіски і сережки. Зі знарядь праці — ножі та прясла. Знайдено фрагмент зооморфної бляхи. Відомий ліплений посуд, а також уламки чорнолакових античних посудин. На площі могильника розкопано розбиту античну амфору. Могильник виник у передскіфський період та існував тривалий час у скіфську епоху. Архаїчний етап маркують цвяхоподібні сережки; середньоскіфський — наконечники стріл і амфори, зооморфна бляха, IV ст. до н. е. — деякі типи прикрас (Бокій 1987, с. 22—24; Панченко 2016, с. 237—239; 2017, с. 335—338; ; 2018а, с. 44—48; 2018b, с. 330—332; Могилов 2016b, с. 170).

Чорноліський могильник, на сході від с. Богданівка Кропивницького (колишньо-

го Знам'янського) р-ну Кіровоградської обл., у Чорному Лісі. Дослідження експедиції під керівництвом О. І. Тереножкина 1949 р. (Тереножкин 1949, с. 1, 12—16; 1952, с. 124—127). Розташований він на мисоподібному краї плато над р. Чорноліською (басейн річок Інгульця і Дніпра) та озером Берестуватим. Поруч із Богданівкою, де знайдено зазначений некрополь, також відомі й селища скіфського часу (Ковпаненко, Бессонова, Скорий 1989, с. 164). Пам'ятка являє собою курганно-ґрунтовий некрополь. Насипи, які вдалось зафіксувати, (265) витягнуті дуже густонасиченою групою з північного заходу на південний схід, займають площу близько 500 × 180 м. Кургани розташовані недалеко один від одного. Іноді їхні краї зливаються. Переважають невеликі насипи висотою 0,3—0,6 м і діаметром 8—12 м. Великі розміри мали тільки 10 комплексів, з яких виділялося два діаметром 25 м і висотою 2,5 м. Слід зазначити, кількість насипів на пам'ятці (а більше ніж половина з них містила по 2 могили), наявність ґрунтових могил, які чисельно співставні або трохи поступаються підкурғанним, дають підставу припускати, що кількість поховань у Чорному Лісі потенційно може перевищувати шість сотень, що робить його одним із найбільших некрополів Європейської Скіфії.

Загалом досліджено 12 поховань: 8 підкурғанних (66,7 %) під п'ятьма насипами, а також 4 ґрунтових (33,3 %). Під курғанами досліджені насипи були заввишки 0,25—0,6 м) тричі були по 2 могили, двічі — по одній. Покійних ховали в ямах глибиною 0,6—0,7 м (у середньому — 0,63 м). Судячи із зафіксованих контурів могил, а також розташування скелетів, які їх доповнюють, видно, що на пам'ятці переважали широтно орієнтовані гробниці: 4 випадки (44,4 %). З півночі на південь, а також з північного сходу на південний захід витягнуто по 2 могили (22,2 %). З північного заходу на південний схід — одна (11,1 %). Тризна у вигляді фрагментів ліпленої кераміки та амфор, а також кісток тварин зафіксована в 3 випадках (25 %). Двічі — в насипі, один раз — біля ґрунтової могили.

Усі поховання одиночні. Домінують витягнуті інгумації на спині — 7 випадків (87,5 %), і тільки одне (12,5 %) скорчене. У досліджених могилах поховано 12 осіб. Дорослі переважають над дітьми: 10 (83,3 %) і 2 (16,7 %) індивіди. Кількість чоловіків і жінок співставна: 3 і 2 скелети. Переважає орієнтування скелетів головою на захід — 5 покійних (55,6 %), північ — 2 (22,2 %), південний захід і північний схід — по 1 (11,1 %). Заупокійна їжа (кістки коня) відома з 1 гробниці (8,3 %).

Найчастіші знахідки — прикраси, виявлені в 4 комплексах (33,3 %). Завжди це були намистини, а по одному разу (8,3 %) — сережки і браслет. Зброя (стріли) були в одному похован-

ні (8,3 %). В іншому (8,3 %) — посуд: розбита антична амфора і ліплений горщик.

Зибкове, Олександрійського (колишнього Онуфріївського) р-ну Кіровоградської обл. На вододілі, в селі, під час риття льоху знайдено скелет, при якому були 85 бронзових тригранних наконечників стріл (Фабрициус 1951, с. 170). Даних про насип немає. Не можна виключати, що поховання було ґрунтовим. Широтно воно знаходиться в смузі найбільш південних лісостепоногого правобережних поселень, а також Чорноліського могильника. Судячи зі згадки тригранних стріл, комплекс може належати до IV ст. до н. е.

Маслове, Звенигородський (колишній Шполянський) р-н Черкаської обл. В. Г. Петренко навела відомості про групу посудин скіфського часу (з їхніми інвентарними номерами) з Черкаського краєзнавчого музею, які походять, на її думку, з поховань Маслівського могильника, де виявлено також гробниці черняхівського часу. Цей некрополь займав край плато над долиною струмка (Петренко 1967, с. 56). Робота у фондах Черкаського краєзнавчого музею засвідчила, що зараз усім виробам присвоєно нові інвентарні номери, які відображені в чинній картотеці². На деяких предметах присутня і стара нумерація, що збігається з наведеними В. Г. Петренко даними. Інші вироби, однак, мають інші довоєнні номери. Під час Другої світової війни інвентарні книги музею були втрачені, і прив'язки багатьох довоєнних предметів музею не безумовні.

Серед знахідок з Маслового можна згадати низку черпаків, кубки, вкриті геометричним різним орнаментом, інколи затертим білою пастою, миску з виступами-упорами³. Аналогії їм відомі передусім у передскіфський час, але окремі з них існують і в ранньоскіфський період⁴. Лише ніжка амфори близька до продукції Фасосу IV ст. до н. е. (Монахов 2003, рис. 33—41).

Усі знахідки доби раннього заліза в картотеці значаться як такі, що походять з Маслово, без прив'язки до могильника, а тим більше до окремих його поховань. Те, що більшість посуду археологічно ціла, робить його походження з гробниць цілком можливим. Однак були ще ґрунтові чи курғанні комплекси поки встано-

2. Щиро вдячний співробітницям Черкаського обласного краєзнавчого музею Т. С. Кургінній та Л. Г. Сиволап за люб'язну допомогу в роботі з матеріалами.

3. Детально знахідки доби раннього заліза з Маслового будуть розглянуті в окремій роботі.

4. Див.: Тереножкин 1952, табл. V: 2; 1961, рис. 32: 4; 40: 1—3; 41; 42; Вязьмітіна, Покровська 1956, табл. I; II; Покровская 1973, рис. 7; Ильинская 1975, табл. VII: 17; XI: 4; XVI: 10; XVII: 3, 7, 11; XIX: 1; XXIII: 5; XXVII: 4; XXIX: 8; XXX: 17; Ковпаненко 1981, рис. 2: 2; 14: 1, 3; 34: 11; Смирнова 1982, рис. 8: 8; 1984, рис. 4: 6).

вити важко. Все це поки залишає відкритим питання існування у Масловому безкурганного могильника передскіфського чи скіфського періоду.

Іноді серед ґрунтових поховань Дніпровського Правобережжя згадують гробницю некрополя **Дідів Шпиль** біля с. Бучак у Поросі (Гречко 2013, с. 76), досліджену 1973 р. (Максимов, Терпиловский, Цындровская 1974, с. 304). Насправді це поховання (№ 31) підкурғанне. У звіті чітко написано, що в давнину над склепом був насипаний невеликий курган діаметром 6 м (Максимов и др. 1973, с. 21, 22). Та й сама могила, розмірами 3 × 3 × 1,6 м, з масивним дерев'яним перекриттям властива скоріше для курганів, а для ґрунтового поховання виглядає надмірно пишно.

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ МАТЕРІАЛІВ

Як бачимо, для групи ґрунтових поховань, на відміну від Дніпро-Донецького Лісостепу, поки що мало характерні поховання на обжитих городищах і селищах, близькі за обрядом до ґрунтових могильників. Таке поховання зафіксовано на Мотронинському городищі. Не виключено, що на околиці селища функціонував і некрополь у Грищенцях. Цього не можна сказати про знаходження людських решток або тіл у житлових, господарчих спорудах, культурному шарі пам'яток, що добре відомо, наприклад, на Мотронинському городищі (Бессонова, Скорый 2001, с. 22; Могилов та ін. 2019, с. 243, 244). Ця традиція у регіоні має передскіфське коріння. Серед пізньочорнолісько-жаботинських прикладів, можна навести поховання в господарчих ямах у Великій Слобідці (Гуцал, Мегей 2005, с. 67—69), Долинянах (Смирнова 1981, с. 44—46), Непоротовому (Крушельницька 1998, мал. 18: 1) на Середньому Дністрі. У Подніпров'ї вони виявлені на Тясминському (Тереножкін 1961, с. 43), Суботівському городищах, причому на останньому трапилися також захоронення в котловані житла і поховання під валом, інтерпретоване як будівельна жертва (Гершкович 2016, с. 142).

Порівняння поховального обряду некрополів основного ареалу Правобережної групи і її Південної підгрупи показує помітні відмінності. Їх можна пояснити не тільки хронологічними, а й, головним чином, етнокультурними причинами. У південних старожитностях цілком ясно простежуються деякі риси степового обряду, які в північніших похованнях не відомі, або дуже рідкісні. Багато з них трактуються як етнічні маркери власне степовиків-номадів (Скорый 2003, с. 48—53). Не виключено, що на користь цього свідчить уже сама наявність насипів серед ґрунтового некрополя. Адже для безкурғанних могильників Східноєвропейського Лісостепу це рідкісне явище, відоме, окрім цього регіону, лише у Поворсклі, в Перещепинсько-

му некрополі біля Більського городища (Куладова, Супруненко 2010, с. 142—144), на південному кордоні Лівобережного Лісостепу. І вже переконливіше визначаються ці південні риси за такою спорудою, як навколокурғанний рів зі Світловодська. У Степовій зоні курғанно-ґрунтові могильники помітно більш розповсюджені, вони відомі в Нижньому Подніпров'ї, причорноморській зоні, Нижньому Доні, Криму, хоча й поступаються чисельністю безкурғанним могильникам. Досить показовою є наявність тризни на півдні ареалу, яка є малохарактерною для північніших регіонів. Виявлена вона і в навколокурғанному рові, і поруч із ґрунтовими похованнями, що нагадує степові приклади. Стела в одній із могил Світловодська перегукується зі степовою традицією використання кам'яних статуй, які вважаються іранським етномаркером (Ольховский, Евдокимов 1994, с. 45; Білозор 1996, с. 50; Скорый 2003, с. 50; Бессонова 2009, с. 64).

Однією з найбільш виразних степових ознак є наявність поховань у *катакомбах* (Скорый 2003, с. 49; Назаров, Скорый 2019). До них, вочевидь, слід додати і положення в ямах зі сходиною зі Світловодська. У Степовій Скіфії вони мають давнє коріння. А в Українському Лісостепу поширені тільки в південній зоні, на межі з кочовим світом. У них нерідко фіксуються такі степові риси поховального обряду (Скорый 2003, с. 47, 48, 53), як поховання на розстеленому панцирі, положення коня, жертвна м'ясна їжа, наявність котлів (Могилов, Бокий 2016, с. 78—82; Могилов 2023, с. 51). Степові аналогії серед камер катакомб (Андрух 2001, рис. 33: 2; 79: 1) має і яма бобоподібної форми з Калантаєва. У Південній групі домінують широтно викопані могили, а північніше їхня поширеність співставна з меридіональними.

Відмінним є орієнтування покійних у двох цих масивах. Якщо на півдні переважає положення головою в бік західної чверті горизонту, що перегукується зі степовими даними (Ольховский 1991, с. 102), то в основному ареалі домінує напрямом у сектор північ—схід. Це є, вочевидь, характерною особливістю саме місцевих *ґрунтових* поховань, оскільки в курганах тієї ж зони відсоток західного напрямку вищий (Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 34, 39, 47). Переважання північніше кремацій трупів також може розглядатись як продовження лісостепових аборигенних традицій (Тереножкін 1961, с. 43—45). Небагато скорчених поховань відомі як в основному ареалі, так і на півдні. Але в останньому випадку слід враховувати контекст поховань у Заломах, де поєднуються і степові, і місцеві лісостепові традиції. До останніх, безумовно, належать і трупоспалення, відомі на некрополі ще з доскіфського періоду.

Очевидно, явною степовою ознакою в південній підгрупі можна вважати звичай положення м'ясної заупокійної їжі (нерідко на дерев'яній

таці), тоді як у центральному ареалі такі випадки виняткові. Відмінний і супровідний інвентар, що викликано, безумовно, не тільки хронологічними, а й культурними причинами. В основному ареалі найчастішими знахідками є ліплений посуд, представлений характерними лісостеповими типами: миски, горщики, черпаки, кубки. У південній підгрупі він, навпаки, не частий, а серед нього виділяється виразна добірка мініатюрних посудин. Такі характеристики властиві безкурганним похованням степової зони. Звичайний для них і великий відсоток покійних зі зброєю, що простежується і в однотипних комплексах на півдні Правобережного Лісостепу (понад третина могил з положенням, насамперед, стріл і списів з дрітками), але дуже рідко на північ від них. Відзначимо відмінність у наборі прикрас, який в основному ареалі і на півдні має лісостеповий і степовий відтінки. Північніше такий комплекс більш скромний. Намисто менш розповсюджене. Показовим є набір шпильок, не відомий на півдні крім Заломів, де відзначено синтез обох традицій. У південній підгрупі слід відзначити, насамперед, високий відсоток намиста, сережок і браслетів. Лише тут відомі гривні та персні. Додамо, що дзеркала, виявлені на півдні, у Світловодську, рідкісні в ґрунтових похованнях лісостепу: Полтава (Супруненко 2016b, рис. 6: 9), Руська Тростянка (Разуваев 2014, с. 103), не часті вони й в однотипних могильниках степового регіону: Миколаївка (Мелюкова 1975, рис. 49).

Про близькість до степу говорять і антропологічні матеріали. Так, серія зі Світловодська, як зазначалось, відрізняється від лісостепових серій (крім бориспільської, а поховання тієї території, як відомо, носять багато степових рис). І навпаки проявляється деяка її схожість зі степовими матеріалами, зокрема, із безкурганними комплексами з Михайлівки та Миколаївки (Круц 1997, рис. 1; 2; Ефимова 2000, с. 39; Круц, Рудич 2021, с. 288—281).

Отже, поховальний обряд безкурганних могильників Правобережжя Середнього Дніпра доволі ясно демонструє проникнення степових скіфів на південь регіону. Почалося воно в ранню середньоскіфську епоху, але масовим стало вже в IV ст. до н. е., коли великі групи іраномовного населення закріплюються в регіоні, і почасти змішуються з місцевим населенням. Північніше, на Київщині і в Пороссі, безкурганні могильники мають місцевий абorigенний вигляд, показуючи проживання тут нащадків пізньочорнолісько-жаботинського населення.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеев, А. Ю. 2003. *Хронография Европейской Скифии*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж.
 Андрух, С. И. 2001. *Могильник Мамай-Гора*. II. Запорожье: ЗГУ.

Бабенко, Р. В., Лысенко, С. Д. 2001. Могильник эпохи бронзы Великая Бугаевка (материалы из раскопок 2000 года). *Археологические открытия в Украине 1999—2000 гг.*, с. 69-72.

Бабенко, Р. В., Лысенко, С. Д. 2002. Могильник эпохи бронзы Великая Бугаевка (материалы из раскопок 2001 года). *Археологические открытия в Украине 2000—2001 гг.*, с. 86-89.

Березуцкий, В. Д. 1993. Ґрунтовые погребения Мостищенского городища. В: Синюк, А. Т. (ред.). *Археология Доно-Волжского бассейна*. Воронеж: ВГПУ, с. 71-79.

Бессонова, С. С. 2005—2009. Каменные изваяния в контексте этнополитической истории Скифии. *Stratum plus*, 3, с. 14-93.

Бессонова, С. С., Сиволап, М. П. 2012a. Погребение IV в. до н. э. у с. Нетеребка на Роси (об одном типе погребальных сооружений Причерноморской лесостепи). В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку*. Київ: ЦП НАНУ і УТОШК, с. 51-53.

Бессонова, С. С., Сиволап, М. П. 2012b. Розкопки кургану скіфського часу в Нижньому Пороссі. *Археологічні дослідження в Україні 2011 р.*, с. 464-465.

Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 2001. *Мотронинское городище скифской эпохи*. Киев; Краков: ИА НАН Украины.

Білозор, В. П. 1996. Кам'яні статуї у контексті скіфської етнографічної проблематики. *Археологія*, 4, с. 41-50.

Бітковська, Т. В. 2019. Корчуватський могильник, сучасний стан матеріалів. *Оіт*, 6, с. 169-180.

Бокий, Н. М. 1980. Позднескифский безкурганый могильник у г. Светловодска. *Археологические исследования на Украине в 1978—1979 гг.*: Тезисы докладов XVIII конференции Института археологии АН УССР, с. 101.

Бокий, Н. М. 1987. Ґрунтовий могильник у с. Заломы. В: *Киммерийцы и скифы. Тезисы докладов Всесоюзного семинара, посвященного памяти А. И. Тереножкина*. 1. Кировоград, с. 22-24.

Болтрик, Ю. В., Фиалко, Е. Е. 2000. Двурожковые вилочки из погребальных памятников Скифии. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 287-296.

Володин, С. А. 2018. Погребальные традиции на Среднем Дону в скифскую эпоху: к вопросу об интерпретации бескурганых захоронений. *Российская археология*, 1, с. 69-81.

Воронцов, Д., Скорый, С. 2012. Андрушевский курган. *Revista Arheologică*, VIII, 1—2, с. 137-153.

Вязьмитина, М. И., Покровский, С. Ф. 1956. Поселения VII—VI ст. до н. э. в окрестностях с. Жаботин. *Археологические памятники УРСР*, VI, с. 38-47.

Гаврилов, А. В., Колотухин, В. А., Колтухов, С. Г. 2002. Курган эпохи бронзы и скифский могильник V—III вв. до н. э. у села Приречное в Крыму. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, X, с. 94-110.

Гершкович, Я. П. 2016. *Суботовское городище*. Киев: ИА НАН Украины.

Гороховский, Е. Л. 1979. Поховання ранньоскіфського часу на Київщині. *Археологія*, 32, с. 105-107.

Гречко, Д. С. 2013. Ґрунтового погребення скіфського времени у с. Пекари в Порось. *Восточноевропейские древности*, 3, с. 69-81.

- Гречко, Д. С. 2014. О бескурганных погребениях аборигенного населения Восточноевропейской лесостепи скифского времени. *Revista arheologica*, X, 1—2, с. 79-101.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Мегей, В. П., Могилов, О. Д. 2004. Розкопки курганів епохи раннього заліза в с. Малинівці на Середньому Дністрі. *Археологічні відкриття в Україні 2002—2003 рр.*, с. 114-116.
- Гуцал, А. Ф., Гуцал, В. А., Могилов, О. Д. 2012. Новые исследования курганов скифского времени на западе Восточноевропейской Лесостепи. В: Байтанаев, Б. А. (ред.). *Кадырбаевские чтения. Материалы III международной научной конференции*. Актобэ: ИА КН МОН РК, с. 141-153.
- Гуцал, В. А., Мегей, В. П. 2005. Поховання ранньоскіфського часу на багатопаровому поселенні Велика Слобідка. *Наукові записки Кам'янець-Подільського державного університету*, 14, с. 67-74.
- Ефимова, С. Г. 2000. Соотношение лесостепных и степных групп населения Европы. Скифия по данным краниологии. В: Гуляев, В. И., Ольховский, В. С. (ред.). *Скифы и сарматы в VII—III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология*. Москва: ИА РАН, с. 39-44.
- Ильинская, В. А. 1968. *Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья*. Киев: Наукова думка.
- Ильинская, В. А. 1975. *Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин*. Киев: Наукова думка.
- Илюков, Л. С. 2002. Каратаевский могильник. *Археологические записки*, 2, с. 168-202.
- Квітницький, М. В., Лисенко, С. Д. 2009. Розкопки комплексної пам'ятки археології в ур. Шанці в с. Халеп'я Обухівського району. *Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр.*, с. 154-157.
- Ковпаненко, Г. Т. 1981. *Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., Бессонова, С. С., Скорый, С. А. 1989. *Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион)*. Киев: Наукова думка.
- Ковпаненко, Г. Т., Скорый, С. А. 2003—2004. Ольшана: погребение предскифского времени в Днепровской Правобережной Лесостепи. *Stratum plus*, 3, с. 265-288.
- Козир, І. А. 1989. Дослідження Світловодського ґрунтового могильника в 1989 р. В: Бокій, Н. М. (ред.). *Міжвузівська наукова студентська конференція з історичного краєзнавства (тези доповідей)*. Кіровоград, с. 9-10.
- Козир, І. А. 2014. Ритуальне поховання 145 з ґрунтового могильника поблизу м. Світловодськ Кіровоградської області. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Феномен Більського городища. Збірник матеріалів наукової конференції*. Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК, с. 61-64.
- Козюба, В. К. 2012. До 130-річчя Іллі Михайловича Самойловського. *Археологія*, 1, с. 125-127.
- Колтухов, С. Г. 1999. Курганные погребения раннескифского времени в долине Салгира. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*, 7, с. 76-92.
- Корпусова, В. М. 1972. Про населення хори античної Феодосії. *Археологія*, 6, с. 41-55.
- Корпусова, В. М., Орлов, Р. С. 1978. Могильник VI—IV ст. до н. е. на Керченському півострові. *Археологія*, 28, с. 65-76.
- Кругликова, И. Т. 1973. Каменные ящики у дер. Рыбное. В: Мунчаев, Р. М., Марковин, В. И. (ред.). *Кавказ и Восточная Европа в древности*. Москва: Наука, с. 162-166.
- Круц, С. И. 1997. Антропология Стеблевского могильника. В: Скорый, С. А. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Киев: Наукова думка.
- Круц, С. І., Рудич, Т. О. 2021. Склад населення, похованого на могильнику скіфської доби біля м. Світловодськ (за матеріалами краніології). *Археологія і давня історія України*, 3, с. 282-292. DOI: 10.37445/adu.2021.03.18
- Кубышев, А. И., Максимов, Е. В. 1969. Пироговский могильник. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 160, с. 25 — 38.
- Кубишев, А. І., Скиба, Л. Є., Скорий, С. А. 1995. Поховання скіфського часу Пирогівського могильника. *Археологія*, 1, с. 101-111.
- Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2010. *Кургани скіфського часу західної округи Більського городища*. Київ: ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПІК.
- Куштан, Д., Ластовський, В. 2016. *Археологія та рання історія Черкас*. Київ; Черкаси: ІА НАН України.
- Лысенко, С. Д. 2010а. Новые памятники подгорцевской группы милоградской культуры на Киевщине. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 190-200.
- Лысенко, С. Д. 2010b. Новые памятники милоградской культуры на Киевщине. *Пресс-музей*, 26—27, с. 106-127.
- Лысенко, С. Д. 2013. Великобугаевский могильник и памятники эпохи бронзы — раннего железного века у с. Великая Бугаевка. В: Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)*. Oіum, 2, с. 389-405.
- Ляшко, Ю. Ю. 2018. Пам'ятки раннього залізного віку в околицях Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 236-244.
- Ляшко, Ю. Ю. 2022. Антична монета з поселення Тарасова гора біля с. Жаботин. *Археологія і давня історія України*, 1 (42), с. 115-119. DOI: 10.37445/adu.2022.01.08
- Максимов, Е. В., Петровская, Е. А., Терпиловский, Р. В., Цындровская, Л. А. 1973. *Отчет о раскопках Каневской экспедиции 1973 года*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1973/19.
- Максимов, Е. В., Терпиловский, Р. В., Цындровская, Л. А. 1974. Раскопки близ г. Канева. *Археологические открытия 1973 года*, с. 303-304.
- Масленников, А. А. 1995. Каменные ящики Восточного Крыма (к истории сельского населения Боспора VI—I вв. до н. э.). *Боспорский сборник*, 8, с. 1-124.
- Мелюкова, А. И. 1975. *Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка*. Москва: Наука.
- Могилов, О. Д. 2008. *Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи*. Київ; Кам'янець-Подільський: Мошинський.
- Могилов, О. Д. 2016а. Про один із різновидів пряжок скіфського часу. *Археологія*, 2, с. 38-56.
- Могилов, А. 2016b. Мотив ног копытного животного на скифских уздечных бляхах. *Revista arheologica*, XII, 1—2, с. 169-175.
- Могилов, А. Д. 2017. Ранняя группа погребений Светловодского могильника. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 303-310.
- Могилов, О. Д. 2018а. Скіфські комплекси з вузду з Дніпровського Припоріжжя. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 287-315.
- Могилов, О. 2018b. Поховальний обряд Світловодського могильника. В: *І Всеукраїнський археоло-*

гічний з'їзд. Програма роботи та анотації доповідей. Київ: ІА НАН України, с. 119-120.

Могилов, А. Д. 2019а. Вооружение из Светловодского могильника. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 102-125.

Могилов, А. Д. 2019b. Зеркала из Светловодского могильника. *Revista Arheologica*, XV, 1, с. 94-102.

Могилов, О. Д. 2020. Серьги из Светловодского могильника. *Археологія і давня історія України*, 2 (36), с. 375-382. DOI: 0.37445/adiu.2020.03.25

Могилов, О. Д. 2021а. Комарів. Поселення до-скіфського часу на Середньому Дністрі. Київ: ІА НАН України.

Могилов, О. Д. 2021b. Другий Михайлівський курган — пам'ятка V ст. до н. е. в Потясминні. *Археологія*, 2, с. 92-114. <https://doi.org/10.15407/arheologia2021.02.092>

Могилов, А. 2023. Погребально-поминальная обрядность Светловодского могильника скифов в Центральной Украине. *Revista Arheologica*, 2, с. 30-57. http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023_03

Могилов, О. Д., Бокій, Н. М. 2016. Поховання скіфського вершника на р. Синюха. *Археологія*, 3, с. 76-88.

Могилов, О. Д., Панченко, К. І. 2022. Архаїчний скіфський курган поблизу Мотронинського городища на Черкащині. В: Скорий, С. А. (ред.). *Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «П'ятіріччя археологічні читання» (до 70-річчя від дня народження Володимира Павловича Білозора)*. Київ: ІА НАН України, с. 81-84.

Могилов, О. Д., Панченко, К. І., Руденко, С. В. 2021. Курган раннього залізного віку біля Мотронинського городища. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 75-91. DOI: 10.37445/adiu.2021.04.05

Могилов, О. Д., Руденко, С. В., Панченко, К. І., Ляшко, Ю. Ю. 2019. Роботи на Мотронинському городищі. *Археологічні дослідження в Україні 2018 р.*, с. 241-243.

Могилов, О., Панченко, К., Руденко, С., Тарасов, А. 2022. Розкопки курганів доби раннього заліза поблизу Мотронинського городища. *Археологічні дослідження в Україні 2021 р.*, с. 172-173.

Монахов, С. Ю. 1999. *Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II вв. до н. э.* Саратов: Саратовский университет.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре.* Москва; Саратов: Саратовский университет.

Назаров, А., Скорий, С. 2019. Скифские катакомбы в междуречье Роси и Тясмина. *Revista Arheologica*, XV, 1, с. 47-64.

Назаров, А., Скорий, С., Гречко, Д. 2017. Новое о погребениях скифской архаики в Днепровском Лесостепном Правобережье. *Revista Arheologica*, XIII, 1—2, с. 122-133.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Ольховский, В. С. Евдокимов, Г. Л. 1994. *Скифские изваяния VII—III вв. до н. э.* Москва: ИА РАН.

Остапенко, М. А. 2007. Скифские бескурганные могильники Степного Поднепровья. В: Масленников, А. А., Гаврилюк, Н. А. (ред.). *Античный мир и варвары на юге России*. Москва; Киев; Запорожье: Дикое поле, с. 143-179.

Панченко, К. І. 2016. Поховання скіфського часу з ґрунтового могильника біля с. Заломи Кіровоградської області. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 237-240.

Панченко, К. І. 2017. Дослідження пам'ятки скіфського часу біля с. Заломи на Кіровоградщині. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 235-339.

Панченко, К. І. 2018а. Ґрунтовой могильник скифского времени возле с. Залома на Кіровоградщині. *Revista arheologica*, XIV, 1, с. 44-49.

Панченко, К. І. 2018b. Поховання 82 з ґрунтового могильника біля с. Заломи на Кіровоградщині. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 330-334.

Пачкова, С. П. 2006. *Зарубинецкая культура и латенизированные культуры Европы*. Киев: ИА НАН Украины.

Петраускас, О. В., Шишкин, Р. Г. 2013. *Могильник и поселение черняховской культуры у с. Великая Бугаевка (археологический источник)*. Oium, 2. Киев: ИА НАН Украины, ИИО НПУ им. М. П. Драгоманова.

Петренко, В. Г. 1961. Культура племен Правобережного Приднепровья в IV—III вв. до н. э. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 96, с. 53-102.

Петренко, В. Г. 1962. Могильник скифского времени у с. Грищенцы. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 13, с. 142-151.

Петренко, В. Г. 1967. *Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 1-4, Москва: Наука.

Петренко, В. Г. 1978. *Украшения Скифии VII—III вв. до н. э.* Свод археологических источников, Д 4-5, Москва: Наука.

Петровська, Є. О. 1970. Ранньоскіфські пам'ятки на південній околиці Києва. *Археологія*, XXIV, с. 129-145.

Покровская, Е. Ф. 1957. *Отчет о работе Жаботинского отряда Среднеднепровской экспедиции 1957 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1957A/11.

Покровская, Е. Ф. 1973. Предскифское поселение у с. Жаботин. *Советская археология*, 4, с. 169-188.

Покровська, Є. Ф., Ковпаненко, Г. Т. 1961. Могильник біля с. Калантаєво. *Археологія*, XXII, с. 129-142.

Полідович, Ю. Б. 1998. Нове скіфське поховання з гривною у Донецькій області. *Археологический альманах*, 7, с. 103-112.

Попандопуло, З. Х. 2004. Ґрунтові могильники скифского времени Нижнего Поднепровья. В: Скорий, С. А. (ред.). *Від Кіммерії до Сарматії*. Київ: Корвін-Прес, с. 67-68.

Попандопуло, З. Х. 2011. *Скифский ґрунтовий могильник Скельки*. Запорожье: Запорожский областной краеведческий музей.

Привалова, О. Я. 1993. Скифское погребение у Стылы. *Археологический альманах*, 2, с. 161-166.

Прокофьев, Р. В. 2014. *Раскопки у хутора Дузино в дельте Дона в 2009 году*. Ростов-на-Дону: Альтаир.

Прохорова, Т. А. 1997. Некрополь на Беглицкой косе. *Таганрог*, 1, с. 18-32.

Разуваев, Ю. Д. 2014. О ґрунтовых могильниках скифского времени в Донской Лесостепи. *Вестник Воронежского государственного университета: Серия: история, политология, социология*, 2, с. 103-110.

Романюк, В. В., Гречко, Д. С., Могилов, О. Д. 2018. Дослідження курганів раннього залізного віку в Поросі. *Археологія і давня історія України*, 2 (27), с. 251-263.

Самойловський, І. М. 1947. Корчоватський могильник (коротке повідомлення про розкопки 1940—1941 рр.). *Археологія*, I, с. 101-109.

Самойловський, І. М. 1952. Пам'ятки культури полів поховань у Києві. *Археологія*, 7, с. 153-157.

Самойловський, І. М. 1959. Корчеватський могильник. *Матеріали та дослідження по археології СРСР*, 70, с. 61-93.

Скорий, С. А., Бессонова, С. С. 1995. Кургани скіфської епохи біля Мотронинського городища (за матеріалами досліджень 1988, 1990 рр.). В: Соса, П. П. (ред.). *Археологічні дослідження на Черкащині*. Черкаси: Сіяч, с. 68-78.

Скорий, С. А. 1993. Этническая дифференциация населения скифской эпохи Украинской Правобережной Лесостепи. В: *Перви международен симпозиум «Севастополіс» «Надгробните могили в югоизточна Европа»*. Казанлък, с. 56-57.

Скорий, С. А. 1999. *Киммерийцы в Украинской Лесостепи*. Киев; Полтава: Археологія.

Скорий, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи*. Киев: ИА НАН Украины.

Скорий, С. А., Зимовец, Р. В., Окатенко, В. Н. 2020. Курган 524 у с. Жаботин (новое в изучении «опорного» памятника скифской архаики в Украинской Правобережной Лесостепи). *Археологія і давня історія України*, 3, с. 300-326. DOI: 10.37445/adu.2020.03.19

Скорий, С. А., Солтыс, О. Б., Белан, Ю. А. 2001. Большой курган эпохи скифской архаики на Киевщине. *Российская археология*, 4, с. 124-137.

Скорий, С., Хохоровски, Я. 2004. Курган Скифская Могила в Днепровской Правобережной Лесостепи (некоторые предварительные итоги исследования). *Старожитності степового Причорномор'я і Криму*, 9, с. 239-244.

Скорий, С. А., Хохоровски, Я. 2009. Аристократический курган Скифская Могила вблизи Мотронинского городища (Украинская Правобережная Лесостепь). *Stratum plus*, 3, с. 234-276.

Скорий, С., Хохоровски, Я. 2018. *Большой Рыжановский курган*. Киев: О. Филук.

Скуднева, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвиш*. Ленинград: Искусство.

Смирнова, Г. И. 1967. Некоторые вопросы раннескифского периода на Среднем Днестре (по поводу статьи М. Душека). *Archeologické rozhledy*, XIX, 2, с. 223-235.

Смирнова, Г. И. 1984. О формировании позднечернолесской культуры на Среднем Днестре по материалам поселения Днестровка-Лука. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 25, с. 43-60.

Смирнова, Г. И. 1981. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977—1978 гг.). *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*, 22, с. 40-61.

Смирнова, Г. И. 1982. Закрытые предскифские комплексы у села Днестровка-Лука. В: Микляев, А. М. (ред.). *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград: Государственный Эрмитаж, с. 30-53.

Супруненко, О. Б. 2016а. Грунтові некрополі лісостепоного населення скіфської доби у Дніпровському Лівобережжі. *Археологія і давня історія України*, 2 (19), с. 257-269.

Супруненко, О. Б. 2016b. Ґрунтовий некрополь скіфського часу в Полтаві. *Археологічні дослідження в Україні 2015 р.*, с. 144-146.

Тереножкин, А. И. 1949. *Чернолесское городище и курганный могильник*. НА ИА НАН України, ф. 64, 1949/15.

Тереножкін, О. І. 1952. Розвідки і розкопки 1949 р. в північній частині Кіровоградської області. *Археологія*, VII, с. 110-144.

Тереножкин, А. И. 1961. *Предскифский период на Днепровском Правобережье*. Киев: АН УССР.

Фабрициус, И. В. 1951. *Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР*. НА ИА НАН України, ф. 12, оп. 150.

Фіалко, Е. Е. 1991. Погребения женщин с оружием у скифов. В: Болтрик, Ю. В., Бунятян, Е. П. (ред.). *Курганы Степной Скифии*. Киев: Наукова думка, с. 4-18.

Фіалко, О. Є. 2023. *Амазонки. Міфи та реальність*. Київ: ІА НАН України.

Фіалко, О. Є., Нерода, В. В. 2019. Поховання скіфської амазонки на Черкащині. *Археологія і давня історія України*, 2 (31), с. 364-374.

Цвек, О. В. 1968. Могильник скіфського і сарматського часу на Керченському півострові. *Археологія*, XXI, с. 199-205.

Черненко, Е. В., Бессонова, С. С., Болтрик, Ю. В., Полин, С. В., Скорый, С. А., Бокий, Н. М., Гребенников, Ю. С. 1986. *Скифские погребальные памятники Степей Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Киев: Наукова думка.

Ossowski, G. 1891. *Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890)*. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, s. 1-88.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970a. Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4th centuries BC. *The Athenian Agora*, XII, 1, p. 1-382.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970b. Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4-th centuries B. C. *The Athenian Agora*, XII, 2, p. 383-472.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura Wysocka*. Krakow: Nakladem Polskiej akademji umiejtnosci.

REFERENCES

Alekseev, A. Iu. 2003. *Khronografiia Evropeiskoi Skifii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh.

Andrukh, S. I. 2001. *Mogilnik Mamai-Gora*. II. Zaporozhe: ZGU.

Babenko, R. V., Lysenko, S. D. 2001. Mogilnik epokhi bronzы Velikaia Bugaevka (materialy iz raskopok 2000 goda). *Arkheologichni vidkrittia v Ukraini 1999—2000 rr.*, s. 69-72.

Babenko, R. V., Lysenko, S. D. 2002. Mogilnik epokhi bronzы Velikaia Bugaevka (materialy iz raskopok 2001 goda). *Arkheologichni vidkrittia v Ukraini 2000—2001 rr.*, s. 86-89.

Berezutskii, V. D. 1993. Gruntovye pogrebeniia Mastishchenskogo gorodishcha. In: Siniuk, A. T. (ed.). *Arkheologiia Dono-Volzhskogo basseina*. Voronezh: VGPU, s. 71-79.

Bessonova, S. S. 2005—2009. Kamennye izvaianiia v kontekste etnopoliticheskoi istorii Skifii. *Stratum plus*, 3, s. 14-93.

Bessonova, S. S., Sivolap, M. P. 2012a. Pogrebenie IV v. do n. e. u s. Neterebka na Rosi (ob odnom tipe pogrebalnykh sooruzhenii Prichernomorskoii lesostepi). In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bil'skogo gorodyshcha: zberezheniia, doslidzhennia ta populiaryzatsiia naibilshoi v Evropi pam'iatky doby rannogo zaliznogo viku*. Kyiv: TSP NANU i UTOPIK, s. 51-53.

Bessonova, S. S., Syvolap, M. P. 2012b. Rozkopky kurhanu skifskoho chasu v Nyzhnomu Porossi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2011 r.*, s. 464-465.

Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 2001. *Motroninskoe gorodishche skifskoi epokhi*. Kiev; Krakov: IA NAN Ukrainy.

Bilozor, V. P. 1996. Kam'iani statui u konteksti skifskoi etnohrafichnoi problematyky. *Arkheolohiia*, 4, s. 41-50.

Bitkovska, T. V. 2019. Korchuvatskyi mohyl'nyk, suchasnyi stan materialiv. *Oium*, 6, s. 169-180.

Bokii, N. M. 1980. Pozdneskifskii bezkurgannyi mogilnik u g. Svetlovod'ska. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1978—1979 gg.*: Tezisy dokladov XVIII konferentsii Instituta arkheologii AN USSR, s. 101.

- Bokii, N. M. 1987. Gruntovyi mogilnik u s. Zalomy. In: *Kimmeritsy i skify. Tezisy dokladov Vsesoiuznogo seminara, posviashchennogo pamiatii A. I. Terenozhkina*. 1. Kirovograd, s. 22-24.
- Boltrik, Iu. V., Fialko, E. E. 2000. Dvurozhkovye vilochki iz pogrebalnykh pamiatnikov Skifii. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (ed.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.: paleoekologiya, antropologiya i arkheologiya*. Moskva: IA RAN, s. 287-296.
- Volodin, S. A. 2018. Pogrebalnye traditsii na Srednem Donu v skifskuiu epokhu: k voprosu ob interpretatsii beskurannykh zakhoronenii. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, s. 69-81.
- Vorontsov, D., Skoryi, S. 2012. Andrushevskii kurgan. *Revista Arheologica*, VIII, 1—2, s. 137-153.
- Viazmitina, M. I., Pokrovskaya, Ye. F. 1956. Poselennia VII—VI st. do n. e. v okolytsiakh s. Zhaboty. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, VI, s. 38-47.
- Gavrilov, A. V., Kolotukhin, V. A., Koltukhov, S. G. 2002. Kurgan epokhi bronzы i skifskii mogilnik V—III vv. do n. e. u sela Prirechnoe v Krymu. *Starozhytnosti Stepovogo Prychornomor'ia i Krymu*, X, s. 94-110.
- Gershkovich, Ia. P. 2016. *Subotovskoe gorodishche*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Horokhovskiy, E. L. 1979. Pohovannia skifskoho chasu na Kyivshchyni. *Arkheologiya*, 32, s. 105-107.
- Grechko, D. S. 2013. Gruntovoe pogrebenie skifskogo vremeni u s. Pekari v Porose. *Vostochnoevropeiskie drevnosti*, 3, s. 69-81.
- Grechko, D. S. 2014. O beskurannykh pogrebeniakh aborigennoho naseleniia Vostochnoevropeiskoi lesostepi skifskogo vremeni. *Revista arheologica*, X, 1—2, s. 79-101.
- Hutsal, A. F., Hutsal, V. A., Mehei, V. P., Mohylov, O. D. 2004. Rozkopky kurhaniv epokhy rannoho zaliza v s. Malynivtsi na Srednomu Dnistri. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 2002—2003 rr.*, s. 114-116.
- Gutsal, A. F., Gutsal, V. A., Mogilov, A. D. 2012. Novyye issledovaniya kurganov skifskogo vremeni na zapade Vostochnoevropeyskoy Lesostepi. In: Baytanayev, B. A. (ed.). *Kadrybayevskiy chleniya. Materialy III mezhdunarodnoy nauchnoy konferentsii*. Aktobe: IA KN MON RK, s. 141-153.
- Hutsal, V. A., Mehei, V. P. 2005. Pokhovannia rannoskifskoho chasu na bahatosharovomu poselenni Velyka Slobidka. *Naukovi zapysky Kam'ianets-Podilskoho derzhavnoho universytetu*, 14, s. 67-74.
- Efimova, S. G. 2000. Sootnoshenie lesostepnykh i stepnykh grupp naseleniia Evropy. Skifia po dannym kranilogii. In: Guliaev, V. I., Olkhovskii, V. S. (eds.). *Skify i sarmaty v VII—III vv. do n. e.: paleoekologiya, antropologiya i arkheologiya*. Moskva: IA RAN, s. 39-44.
- Ilinskaia, V. A. 1968. *Skify Dneprovskogo Lesostepnogo Levoberezhia*. Kiev: Naukova dumka.
- Ilinskaia, V. A. 1975. *Ranneskifskie kurgany basseina r. Tiasmin*. Kiev: Naukova dumka.
- Iliukov, L. S. 2002. Karataevskii mogilnik. *Arkheologicheskie zapiski*, 2, s. 168-202.
- Kvitnytskyi, M. V., Lysenko, S. D. 2009. Rozkopky kompleksnoi pamiatky arkheolohii v ur. Shantsi v s. Khalepia Obukhivskoho raionu. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2006—2007 rr.*, s. 154-157.
- Kovpanenko, G. T. 1981. *Kurgany ranneskifskogo vremeni v basseine r. Ros*. Kiev: Naukova dumka.
- Kovpanenko, G. T., Bessonova, S. S., Skoryi, S. A. 1989. *Pamiatniki skifskoi epokhi Dneprovskogo Lesostepnogo Pravoberezhia (Kievo-Cherkasskii region)*. Kiev: Naukova dumka.
- Kovpanenko, G. T., Skoryi, S. A. 2003—2004. Olshana: pogrebenie predskifskogo vremeni v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. *Stratum plus*, 3, s. 265-288.
- Kozyr, I. A. 1989. Doslidzhennia Svitlovodskoho gruntovoho mohylnya v 1989 r. In: Bokii, N. M. (ed.). *Mizhvuzivska naukova studentska konferentsiia z istorichnoho kraieznavstva (tezy dopovidei)*. Kirovohrad, s. 9-10.
- Kozyr, I. A. 2014. Rytualne pokhovannia 145 z hruntovoho mohylnya poblyzu m. Svitlovodsk Kirovohradskoi oblasti. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Fenomen Bilskoho horodyshcha. Zbirnyk materialiv naukovi konferentsii*. Kyiv: Poltava: TsP NANU i UTOPIK, s. 61-64.
- Koziuba, V. K. 2012. Do 130-richchia Illi Mykhailovycha Samoilovskoho. *Arkheolohiya*, 1, s. 125-127.
- Koltukhov, S. G. 1999. Kurgannye pogrebeniia ranne-skifskogo vremeni v doline Salgira. *Starozhitnosti Stepovogo Prychornomor'ia i Krymu*, 7, s. 76-92.
- Korpusova, V. M. 1972. Pro naselennia khory antychnoi Feodosii. *Arkheolohiya*, 6, s. 41-55.
- Korpusova, V. M., Orlov, R. S. 1978. Mohylnyk VI—IV st. do n. e. na Kerchenskomu pivostrovi. *Arkheolohiya*, 28, s. 65-76.
- Kruglikova, I. T. 1973. Kamennye iashchiki u der. Rybnoe. In: Munchaev, R. M., Markovin, V. I. (eds.). *Kavkaz i Vostochnaia Evropa v drevnosti*. Moskva: Nauka, s. 162-166.
- Kruts, S. I. 1997. Antropologiya Steblevskogo mogilnika. In: Skoryi, S. A. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kiev: Naukova Dumka.
- Kruts, S. Y., Rudych, T. O. 2021. Sklad naselennia, pokhovanoho na mohylnyku skifskoi doby bilia m. Svitlovodsk (za materialamy kranilogii). *Arkheolohiya i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 282-292. DOI: 10.37445/adiu.2021.03.18
- Kubyshev, A. I., Maksimov, E. V. 1969. Pirogovskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 160, s. 25-38.
- Kubyshev, A. I., Skyba, L. Ye., Skoryi, S. A. 1995. Pokhovannia skifskoho chasu Pyrohivskoho mohylnya. *Arkheolohiya*, 1, s. 101-111.
- Kulatova, I. M., Suprunenko, O. B. 2010. *Kurhany skifskoho chasu zakhidnoi okruhy Bilskoho horodyshcha*. Kyiv: TsP NANU i UTOPIK; TsODPIK.
- Kushtan, D., Lastovskiy, V. 2016. *Arkheolohiya ta rannia istoriia Cherkas*. Kyiv: Cherkasy: IA NAN Ukrainy.
- Lysenko, S. D. 2010a. Novye pamiatniki podgortsevskoi grupy milogradskoi kultury na Kievshchine. *Arkheolohiya i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 190-200.
- Lysenko, S. D. 2010b. Novye pamiatniki milogradskoi kultury na Kievshchine. *Press-muzei*, 26—27, s. 106-127.
- Lysenko, S. D. 2013. Velikobugaevskii mogilnik i pamiatniki epokhi bronzы — rannego zheleznoho veka u s. Velikaia Bugaevka. In: Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kultury u s. Velikaia Bugaevka (arkheologicheskie istochniki)*. Oium, 2, s. 389-405.
- Liashko, Yu. Yu. 2018. Pamiatky rannoho zaliznoho viku v okolytsiakh Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohiya i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 236-244.
- Liashko, Yu. Yu. 2022. Antychna moneta z poselennia Tarasova hora bilia s. Zhaboty. *Arkheolohiya i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (42), s. 115-119. DOI: 10.37445/adiu.2022.01.08
- Maksimov, E. V., Petrovskaya, E. A., Terpilovskii, R. V., Tsyndrovskaya, L. A. 1973. *Otchet o raskopkakh Kanevskoi ekspeditsii 1973 goda*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1973/19.
- Maksimov, E. V., Terpilovskii, R. V., Tsyndrovskaya, L. A. 1974. Raskopki bliz g. Kaneva. *Arkheologicheskie otkrytiia 1973 goda*, s. 303-304.
- Maslennikov, A. A. 1995. Kamennye iashchiki Vostochnogo Kryma (k istorii selskogo naseleniia Bospora VI—I vv. do n. e.). *Bosporskii sbornik*, 8, s. 1-124.
- Meliukova, A. I. 1975. *Poselenie i mogilnik skifskogo vremeni u sela Nikolaevka*. Moskva: Nauka.
- Mohylov, O. D. 2008. *Sporiadzhennia konia skifskoi doby u Lisostepu Skhidnoi Yevropy*. Kyiv: Kamianets-Podilskiy: Moshynskiy.
- Mohylov, O. D. 2016a. Pro ody iz riznovydiv priazhok skifskoho chasu. *Arkheolohiya*, 2, s. 38-56.
- Mogilov, A. 2016b. Motiv nog kopytnogo zhivotnogo na skifskikh uzdechnykh bliakhakh. *Revista arheologica*, XII, 1—2, s. 169-175.
- Mogilov, A. D. 2017. Ranniaia grupa pogrebenii Svitlovodskogo mogilnika. *Arkheolohiya i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 303-310.
- Mohylov, O. D. 2018a. Skifski komplekсы z vuzdoiu z Dniprovskoho Pryporizhzhia. *Arkheolohiya i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 287-315.
- Mohylov, O. 2018b. Pokhovaalni obriadi Svitlovodskoho mohylnya. In: *I Vseukrainskii arkheolohichni z'їzd. Prohrama roboty ta anotatsii dopovidei*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 119-120.
- Mogilov, A. D. 2019a. Vooruzhenie iz Svitlovodskogo mogilnika. *Arkheolohiya i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 102-125.
- Mogilov, A. D. 2019b. Zerkala iz Svitlovodskogo mogilnika. *Revista Arheologica*, XV, 1, s. 94-102.

- Mogilov, O. D. 2020. Sergi iz Svetlovodskogo mogilnika. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (36), s. 375—382. DOI: 0.37445/adiu.2020.03.25
- Mohylov, O. D. 2021a. *Komariv. Poselennia doskifskoho chasu na Serednomu Dnistri*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Mohylov, O. D. 2021b. Druhyi Mykhailivskiy kurhan — pam'iatka V st. do n. e. v Potiasmynni. *Arkheolohiia*, 2, s. 92-114. <https://doi.org/10.15407/arkheologia2021.02.092>
- Mogilov, A. 2023. Pogrebarno-pominalnaia obriadnost Svetlovodskogo mogilnika skifov v Tsentralnoi Ukraine. *Revista Arheologică*, 2, s. 30—57. <http://doi.org/10.52603/RA.XIX.2.2023.03>
- Mohylov, O. D., Bokii, N. M. 2016. Pokhovannia skifskoho vershnyka na r. Syniukha. *Arkheolohiia*, 3, s. 76-88.
- Mohylov, O. D., Panchenko, K. I. 2022. Arkhaichnyi skifskiy kurhan poblyzu Motronynskoho horodyshcha na Cherkashchyni. In: Skoriy, S. A. (ed.). *Materialy Vseukrainskoi naukovoï konferentsii «II Putivskii arkheolohichni chytannia» (do 70-richchia vid dnia narodzhennia Volodymyra Pavlovycha Bilozora)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy, s. 81-84.
- Mohylov, O. D., Panchenko, K. I., Rudenko, S. V. 2021. Kurhan rannoho zaliznoho viku bilia Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 75-91. DOI: 10.37445/adiu.2021.04.05
- Mohylov, O. D., Rudenko, S. V., Panchenko, K. I., Liashko, Yu. Yu. 2019. Roboty na Motronynskomu horodyshchi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2018 r.*, s. 241-243.
- Mohylov, O., Panchenko, K., Rudenko, S., Tarasov, A. 2022. Rozkopky kurhaniv doby rannoho zaliza poblyzu Motronynskoho horodyshcha. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2021 r.*, s. 172-173.
- Monakhov, S. Iu. 1999. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Kompleksy keramicheskoi tary VII—II vv. do n. e.* Saratov: Saratovskiy universitet.
- Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Tipologiya vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare*. Moskva; Saratov: Saratovskiy universitet.
- Nazarov, A., Skoriy, S. 2019. Skifskie katakomby v mezhdureche Rosi i Tiasmina. *Revista Arheologică*, XV, 1, s. 47-64.
- Nazarov, A., Skoriy, S., Grechko, D. 2017. Novoe o pogrebeniiakh skifskoi arkhaiki v Dneprovskom Lesostepnom Pravoberezhie. *Revista Arheologică*, XIII, 1—2, s. 122-133.
- Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebarno-pominalnaia obriadnost naseleniia Stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moskva: Nauka.
- Olkhovskii, V. S., Evdokimov, G. L. 1994. *Skifskie izvaia-niia VII — III vv. do n. e.* Moskva: IA RAN.
- Ostapenko, M. A. 2007. Skifskie beskurghannye mogilniki Stepnogo Podneprov'ia. In: Maslennikov A. A., Gavriluk N. A. (ed.). *Antichnyi mir i varvary na iuge Rossii*. Moskva; Kiev; Zaporozhe: Dikoe pole, s. 143-179.
- Panchenko, K. I. 2016. Pokhovannia skifskoho chasu z hruntovoho mohyl'nyka bilia s. Zalomy Kirovohradskoi oblasti. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 237-240.
- Panchenko, K. I. 2017. Doslidzhennia pamiatky skifskoho chasu bilia s. Zalomy na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 235-339.
- Panchenko, K. Y. 2018a. Hruntovoi mohyl'nyk skyfskoho vremeni v s. Zalomy na Kirovohradshchyni. *Revista arheologica*, XIV, 1, s. 44-49.
- Panchenko, K. I. 2018b. Pokhovannia 82 z hruntovoho mohyl'nyka bilia s. Zalomy na Kirovohradshchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 330-334.
- Pachkova, S. P. 2006. *Zarubinskaia kultura i latenzirovannye kul'tury Evropy*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Petrauskas, O. V., Shishkin, R. G. 2013. *Mogilnik i poselenie cherniakhovskoi kul'tury u s. Velikaia Bugaevka (arkheologicheskii istochnik)*. Oium, 2. Kiev: IA NAN Ukrainy, IIO NPU im. M. P. Drahomanova.
- Petrenko, V. G. 1961. Kultura plemen Pravoberezhnogo Pridneprov'ia v IV—III vv. do n. e. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 96, s. 53-102.
- Petrenko, V. G. 1962. Mogilnik skifskogo vremeni u s. Grishchentsy. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 13, s. 142-151.
- Petrenko, V. G. 1967. *Pravoberezhie Srednego Pridneprov'ia v V—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 1-4, Moskva: Nauka.
- Petrenko, V. G. 1978. *Ukrasheniia Skifii VII—III vv. do n. e.* Svod arkheologicheskikh istochnikov, D 4-5, Moskva: Nauka.
- Petrovska, Ye. O. 1970. Rannoskifski pam'iatky na pivden-nii okolytsi Kyieva. *Arkheolohiia*, XXIV, s. 129-45.
- Pokrovskaia, E. F. 1957. *Otchet o rabote Zhabotinskogo otriada Srednedneprovskoi ekspeditsii 1957 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1957A/11.
- Pokrovska, Ye. F., Kovpanenko, H. T. 1961. Mohyl'nyk bilia s. Kalantaievo. *Arkheolohiia*, XXII, s. 129-142.
- Pokrovskaia, E. F. 1973. Predskifskoe poselenie u s. Zhabotin. *Sovetskaia arkheologia*, 4, s. 169-188.
- Polidovych, Yu. B. 1998. Nove skifskie pokhovannia z hryvnoi u Donetskii oblasti. *Arkheolohicheskii almanakh*, 7, s. 103-112.
- Popandopulo, Z. Kh. 2004. Gruntovye mogilniki skifskogo vremeni Nizhnego Podneprov'ia. In: Skoriy, S. A. (ed.). *Vid Kimmerii do Sarmatii*. Kyiv: Korvin-Pres, s. 67-68.
- Popandopulo, Z. Kh. 2011. *Skifskii gruntovyi mogilnik Skelki*. Zaporozhe: Zaporozhskii oblastnoi kraevedcheskii muzei.
- Privalova, O. Ia. 1993. Skifskoe pogrebenie u Styly. *Arkheologicheskii almanakh*, 2, s. 161-166.
- Prokofiev, R. V. 2014. *Raskopki u khutora Dugino v delte Dona v 2009 godu*. Rostov-na-Donu: Altair.
- Prokhorova, T. A. 1997. Nekropol na Beglitskoi kose. *Taganrog*, 1, s. 18-32.
- Razuvaev, Iu. D. 2014. O gruntovykh mogilnikakh skifskogo vremeni v Donskoi Lesostepi. *Vestnik Voronezhskogo gosudarstvennogo universiteta: Seriya: istoriia, politologiya, sotsiologiya*, 2, s. 103-110.
- Romaniuk, V. V., Hrechko, D. S., Mohylov, O. D. 2018. Doslidzhennia kurhaniv rannoho zaliznoho viku v Porossi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (27), s. 251-263.
- Samoilovskiy, I. M. 1947. Korchovatskii mohyl'nyk (korotke povidomlennia pro rozkopky 1940—1941 rr.). *Arkheolohiia*, I, s. 101-109.
- Samoilovskiy, I. M. 1952. Pam'iatky kul'tury poliv pokhovan u Kyievi. *Arkheolohiia*, 7, s. 153-157.
- Samoilovskii, I. M. 1959. Korchevatskii mogilnik. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, s. 61-93.
- Skoriy, S. A. 1993. Etnicheskaia differentsiatsiia naseleniia skifskoi epokhi Ukrainiskoi Pravoberezhnoi Lesostepi. In: *Pervii mezhdunaroden simozium «Sevastopolis» «Nadgrobnite mogili v iugoiztochna Evropa»*. Kazanlyk, s. 56-57.
- Skoriy, S. A. 1999. *Kimmeriitsy v Ukrainiskoi Lesostepi*. Kiev; Poltava: Arkheologia.
- Skoriy, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi*. Kiev: IA NAN Ukrainy.
- Skoriy, S. A., Bessonova, S. S. 1995. Kurhany skifskoi epokhy bilia Motronynskoho horodyshcha (za materialamy doslidzhen 1988, 1990 rr.). In: Sosa, P. P. (ed.). *Arkheolohichni doslidzhennia na Cherkashchyni*. Cherkasy: Siiach, s. 68-78.
- Skoriy, S. A., Zimovets, R. V., Okatenko, V. N. 2020. Kurgan 524 u s. Zhabotin (novoe v izuchenii «opornogo» pamiatnika skifskoi arkhaiki v Ukrainiskoi Pravoberezhnoi Lesostepi). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3, s. 300-326. DOI: 10.37445/adiu.2020.03.19
- Skoriy, S. A., Soltys, O. B., Belan, Iu. A. 2001. Bolshoi kurgan epokhi skifskoi arkhaiki na Kievshchine. *Rossiiskaia arkheologia*, 4, s. 124-137.
- Skoriy, S., Khokhorovski, Ia. 2004. Kurgan Skifskaia Mogila v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (nekotorye predstavleniia itogi issledovaniia). *Starozhytnosti stepovogo Prychornomor'ia i Krymu*, 9, s. 239-244.
- Skoriy, S. A., Khokhorovski, Ia. 2009. Aristokraticheskii kurgan Skifskaia Mogila vblizi Motroninskogo gorodishcha (Ukrainskaia Pravoberezhnaia Lesostep). *Stratum plus*, 3, s. 234—276.
- Skoriy, S., Khokhorovski, Ia. 2018. *Bolshoi Ryzhanovskii kurgan*. Kiev: O. Filiuk.
- Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii*. Leningrad: Iskusstvo.
- Smirnova, G. I. 1967. Nekotorye voprosy ranneskifskogo perioda na Srednem Dnestre (po povodu stati M. Dusheka). *Archeologicheskie rozhledy*, XIX, 2, s. 223-235.
- Smirnova, G. I. 1984. O formirovanii pozdnechernoleskoi kul'tury na Srednem Dnestre po materialam poseleniia

Dnestrovka-Luka. *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 25, s. 43-60.

Smirnova, G. I. 1981. Novye dannye o poselenii u s. Doliniy (po materialam raskopok 1977—1978 gg.). *Arkheologicheskii sbornik Gosudarstvennogo Ermitazha*, 22, c. 40-61.

Smirnova, G. I. 1982. Zakrytye predskifskie komplekсы u sela Dnestrovka-Luka. In: Mikhaev, A. M. (ed.). *Drevnie pamiatniki kultury na territorii SSSR*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh, s. 30-53.

Suprunenko, O. B. 2016a. Hruntovi nekropoli lisostepovoho naselennia skifskoi doby u Dniprovskomu Livoberezhzi. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (19), s. 257-269.

Suprunenko, O. B. 2016b. Gruntovy nekropol skifskoho chasu v Poltavi. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2015 r.*, s. 144-146.

Terenozhkin, A. I. 1949. *Chernolesskoe gorodishche i kur-gannyi mogilnik*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1949/15.

Terenozhkin, O. I. 1952. Rozvidky i rozkopky 1949 r. v pivnichnii chastyni Kirovohradskoi oblasti. *Arkheolohiia*, VII, s. 110-144.

Terenozhkin, A. I. 1961. *Predskifskii period na Dneprovskom Pravoberezhze*. Kiev: AN USSR.

Fabritsius, I. V. 1951. *Arkheologicheskaiia karta Prichernomoria Ukrainskoi SSR*. NA IA NAN Ukrainy, f. 12, op. 150.

Fialko, E. E. 1991. Pogrebeniia zhenshchin s oruzhiem u skifov. In: Boltrik, Iu. V., Buniatian, E. P. (eds.). *Kurgany Stepoi Skifii*. Kiev: Naukova dumka, s. 4-18.

Fialko, O. Ye. 2023. *Amazonky. Mify ta realnist*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Fialko, O. Ye., Neroda, V. V. 2019. Pokhovannia skifskoi amazonky na Cherkashchyni. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (31), s. 364-374.

Tsvek, O. V. 1968. Mohylnyk skifskoho i sarmatskoho chasu na Kerchenskomu pivostrovi. *Arkheolohiia*, XXI, s. 199-205.

Chernenko, E. V., Bessonova, S. S., Boltrik, Iu. V., Polin, S. V., Skoryi, S. A., Bokii, N. M., Grebennikov, Iu. S. 1986. *Skifskie pogrebalnye pamiatniki Stepei Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kiev: Naukova dumka.

Ossowski, G. 1891. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej*, XV, s. 1-88.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970a. Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4th centuries BC. *The Athenian Agora*, XII, 1, p. 1-382.

Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970b. Black and plain pottery of the 6-th, 5-th and 4th centuries B. C. *The Athenian Agora*, XII, 2, p. 383-472.

Sulimirski, T. 1931. *Kultura Wysocka*. Krakow: Nakladem Polskiej akademii umiejtnosci.

O. Mohylov

BARROWLESS BURIALS OF THE SCYTHIAN PERIOD OF THE DNIPRO RIGHT BANK FOREST-STEPPE REGION

Most of the burials of the Scythian period in the North Pontic region were made in the graves under mounds. However, today we discover an increasing number of barrowless graves. They are well known in both the forest-steppe and steppe zones. One of the regions of their spread is the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe region.

The tradition of barrowless burials in the region dates back to the Pre-Scythian Chornolissya-Jabotyn period. During the Scythian Age, the forest-steppe population continued to practice the barrowless burial rite which was known throughout this era. The continuity of the traditions is particularly well evident in the center and north of the area. From the Middle Scythian period but especially in the fourth century BCE, nomadic Scythians penetrated the south of the region, and at that time they also made the transition to barrowless burials. The spread of such burials in a number burial grounds in the south of the forest-steppe is associated with the Iranian-speaking population.

Due to their originality and number the barrowless burials of the Dnipro Right-Bank Forest-Steppe region can be classified into a separate group. And in the south of the region a southern subgroup is distinguished where Scythian nomadic traditions and influences can be observed. The necropolises of the main area are occurred in Pirohove, Korchuvate, Obukhiy, Halepie, Velyka Buhaivka, Hryshchentsi, Pekari, Busheve, Motronynske settlement, Zhabotyn. Obviously the Maslovo burial ground may be included to them. Among the sites of the southern subgroup are those in Svitlovodsk, Zalomakh, Kalantaievo, Chornyi Lis, Zyb-kove.

Thus, at least 15 burial grounds with barrowless burials are known in the region. Most necropolises contain only these graves. But in Svitlovodsk and Chornyi Lis such burials were part of necropolises that included the barrows as well.

In total, at least 304 burials were discovered: 15 under kurgan mound and 289 barrowless. Among the types of graves regular pits prevail (87.5 %). Catacombs are 11.5 %, pits with a step — 0.7 %, and wooden post tombs — 0.4 %. The latitudinal orientation of the graves prevail (48.4 %). The single burials are completely dominated (80.3 %), then are double burials (15.3 %) and collective ones (4.4 %).

In the burials at least 376 skeletons have been found. Adults completely outnumber children and adolescents: 77.8, 14.2 and 8 % Most deceased were lying supine (96.5 %) with their heads directed to the western quarter of the horizon. Inguminations completely prevail (95.1 %), cremations are 4.9 %.

The sites of the main area of the group and the Southern subgroup demonstrate the prevalence of different funerary traditions. The former are local Pre-Scythian. The latter show the penetration of Scythian elements from the south which mixed with the local autochthonous population.

Keywords: funeral rite, Scythian Age, barrowless burial ground, Dnipro Right-Bank Forest-Steppe region, funeral fest, grave goods.

Одержано 13.01.2025

МОГИЛОВ Олександр, кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.
Oleksandr MOHYLOV, PhD, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-2400-2380,
e-mail: mogilovod@gmail.com.